

СУЧАСНІСТЬ

ТРАВЕНЬ 1974 — Ч. 5 (161)

К. ГОРБАЧ: ПАПЕРОВИЙ САД

І. КЛЕЙНЕР: КИЇВ, ХРЕЩАТИК

**В. РЕВУЦЬКИЙ: З ДРАМАТУРГІЇ
ІВАНА ЩОГОЛЕВА**

**І. МАЙСТРЕНКО: СТОРІНКИ
З ІСТОРІЇ КПУ**

**І. КОШЕЛІВЕЦЬ: ВИПАДОК
ОЛЕКСАНДРА СОЛЖЕНИЦИНА**

**А. КАМІНСЬКИЙ: КУДИ ПРЯМУЄ
ЮГОСЛАВІЯ?**

“SUČASNIST” — MAI 1974

8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III

НОВОВИДАНІ КНИЖКИ

ВАСИЛЬ СИМОНЕНКО БЕРЕГ ЧЕКАНЬ

Перше видання цієї книжки, що вийшло двома накладами (в 1955-56 роках) — давно розійшлося. З уваги на тривалий попит на цю книжку, надруковано тепер друге видання, значно поширене. Окрім нових поезій, це видання додатково містить збірку новель "Вино з троянд". Книжка має 310 сторінок.

Ціна: 6.95 дол.

АННА АХМАТОВА-ГОРЕНКО РЕКВІЄМ

Вперше українською мовою! Світової слави поема в перекладі Бориса Олександрова. Її авторку зараховують до "найбільших поетів 20 століття" (Poems of Akhmatova, New York Times Book Review, Oct. 21. 1973, p. 6). Книжка видана в мистецькому оформленні Мирона Левицького.

Ціна: 2 дол.

З замовленням на ці книжки просимо звертатися до видавництва "Сучасність".

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ТРАВЕНЬ 1974, Ч. 5 (161)
РІК ВИДАННЯ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ
МІЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Іван Кошелівець, Богдан Кравців, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Марта Скорупська, Олег С. Федішин.

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкуються і реєструються в таких північно-американських публікаціях: "Historical Abstracts", "America: History and Life".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

ПАПЕРОВИЙ САД

Катерина Горбач

під забутими вікнами
тіні блукають
і чорними мітлами
листи змітають
листи вечірні
і недописані
листи надумані
ніким не вислані
під забутими вікнами
тіні блукають
і бездонними відрами
чорнило зливають

даль в твоїх очах
зараз змахне крилом
чорнішого ворона-міста

осінь в твоїх очах
зараз зірве з дерев
останнє пов'яле листя

вечір в твоїх очах
зрадить останнім птахам
де будувати гнізда

4 ХОЧА У СНІ

хоча у сні
я збираю з вас втому
і свистом нічним
перед вашим вікном
встає замок і зоране поле
хоча у сні
я збираю з вас втому
і стаю людиною
хоча у сні

ЖІНКА

I
жінка стоїть перед дзеркалом
і числить свої любови
жінка на дзеркалі попелом
розсипчасті цифри виводить

жінка стоїть перед дзеркалом
і вивела птахів зграю
махає розсипчастими крилами
і сива по хаті літає

II
жінка в саду
грядку копає
жінка в саду
сивину розсіває
ой сійся родися

жінка в саду
яму копає
і в сиру землю
чекання скидає

ой сійся родися

жінка в саду
сивину розсіває
жінка в саду
кохання чекає

а земля по коліна

III

жінка ніч осідлала
ворону, з золотим копитом
жінка в поля поскакала
шукати казки убитої

а в полі під дубом
козак лежав
з червоного жита
китайку ткав
жінка розсідлала ніч

IIII

на перехресному дереві
день батогом свище
і на вулицю сипле
зелені тіні

до перехресного дерева
жінка підбігає
сивим волосом
тіні гнуздає
і зелена містом кружляє

ПЕРЕМОЖНИЙ ОРЕЛ ПЕРЕХРЕСТЯ

переможний орел перехрестя
іржаво скрегоче крилами
і ясно-орлиними ночами
вбиває переможців брилами

іржавий орел перехрестя
переможно сміється на камені
і кидає проходжим під ноги
переможні юності втрачені

ПАПЕРОВИЙ САД

зелений слід на порозі
мати стоптала
виглядала зеленого щастя
що попри двері втікало

6 паперове дерево
батько садив
і зеленим чорнилом
плоди значив

і батьки виплакали
вологе листя
щоби діти знайшли
зелене дитинство

ВЕЧІР

вечір містом блукає
вдовині очі шукає
на калиновім мості

вечір містом блукає
вдові під вікна стрясає
пір'я самотности

вдова містом блукає
вовків закликає
на весілля в гості

МІСТО

сірим парком
старці ходять
і під лавками знаходять
літа страчені

сірим парком
пари блукають
все за рогом шукають
обіцяне завтра

ВІДДАЛЬ

синій плач
ліхтарі дорогою сіє
він листа завіє
куди треба

а в місті
забракло неба

сніг небом
сіті гонить
вони вмерлих не вловлять

тіні вовків
в сумерку вчули
білу руку
самотности

1974

КИЇВ, ХРЕЩАТИК

Ізраїль Клейнер

Мій перший виразний спогад про Хрещатик стосується 1944 року, коли наша родина повернулася з евакуації. По-київському яскравий літній день, а всі кольори в моїх очах насичені густою чистою фарбою, як це буває лише в очах дитини. Небо, здається, от-от лусне від надмірної сонячної наснаги, і запахне блакитне мариво проллється й оповисе все довкола. Воно обов'язково мусить бути запахне, як київське повітря тих років, коли мало було авт і майже не працювали заводи. Київ тоді вдихав первісні духмяні пахощі навколишніх ланів і лісів та свіжі млосні випари Дніпра, ще не забрудненого на той час нафтою, гасом та отруйними викидами промислових підприємств.

Бабуня веде мене Хрещатиком, з гірким подивом озираючись навкруги. Очевидно, вона порівнює це примарне видовище з тим довоєнним Хрещатиком, який під час її вимушеного перебування в далеких краях тішив пам'ять і серце. Тепер цей спомин трагічно стикнувся з брутальною реальністю, і покручені сталеві сволоки, що чорними кривулями вистромляються з напівзруйнованих стін, з болем силоміць лізуть в її старече серце, а вона фальшивим спокоєм і навмисним заціпенінням бореться проти цього жорстокого катування.

А я не пам'ятаю довоєнного Хрещатика, для мене руїни — це лише декорація героїчної війни, про яку я знаю з кінофільмів та картинок в журналі, а день — чудовий, а цікавих вражень — скільки душі завгодно, і ось назустріч сунеться нове надзвичайне і казкове враження — шикарний театральний офіцер, що сліпуче виблискує безліччю прикрас і поширює чарівні звуки брязкоту орденів і рипіння нових чобіт "гармошкою".

Зачарований, я аж роззявив рота від здивування і захвату: таких офіцерів я не бачив навіть у кіно. Кашкет на ньому був — о, диво! чотирикутний! З великим блискучим білим орлом і дов-

гим козирком, облямованим металевою смугою! Якісь незвичні іноземні погони, комір відложистий і весь, здається, гаптований сріблом, з довгими кінцями, що звисають долу, гудзики — особливі, не наші, а з-під одного погону виповзає дуже гарний, сріблястий, товстенький, кручений мотузок і ховається під пахвою. А я думав, що таких офіцерів не було вже сто років! Поруч із ним вистукує високими підборами бльондинка в червоно-жовтій, аж очам боляче, сукні, але парадно-войовничий блиск зореподібного офіцера затьмарює нахабну яскравість сукні і густо, наче олійною фарбою, нафарбованих губ молодички.

— Бабуно, хто це, хто це?!

— А, це — поляк... — байдуже відповідає бабуня.

Я намагаюся почути звуки польської мови, і ці звуки, напевно, вивершили б моє сьогоднішнє надзвичайне і таке ласе очам враження, про яке можна потім розповідати хлопцям на подвір'ї і снити вночі, ще раз переживаючи героїчно-оперетковий блиск, брязкіт і рипіння чобіт.

— Володька вчора надрызгался вдоску и лапал в клубе пе-пе-же комбата, — мовив поляк з "акаючою" московською вимовою, а молодичка улесливо захихотіла, притискаючись шокою до мерехтливого офіцєрського погону.

Чари зникли, і вже дивовижний офіцер не здається мені таким казковим, бо виявився звичайнісеньким собі молодим військовим півником, якого бозна навіщо передягли в опереткову форму. Я хоч і малий, а вже знав, що "пе-пе-же" — це "польова похідна жінка" — звичайний жартівливий вислів російської солдатні, пародія на назву бойової зброї ППШ — "пістолет — полумет Шпагина", а комбат — це командир батальйону, і що таке "лапав" я вже також чув.

— Ось тут був кінотеатр Шанцера, — каже бабуня якимсь мертвим тоном, вказуючи на три цегляні стіни і залишки четвертої, передньої, яка завалилася всередину будинку.

Що ж, кінотеатр так кінотеатр, хіба мало на світі кінотеатрів... Але бабуня застигла і жалісливими очима дивиться на кам'яні брили, з-під яких уламок дзеркала випромінює колючий жмут білого світла.

— Там усе фойє було в дзеркалах, — вимовляє, наче марить, бабуня.

Кінотеатр Шанцера — це не просто кінотеатр, це — символ, це — передвоєнний Київ, це — гордість і часточка душі старих киян. Але все це я зрозумів значно пізніше.

— А ось тут ми жили перед війною, — каже бабуня в іншому місці Хрешатика, і в її голосі, здається, нема жодного почуття.

— А тут була вулиця Прорізна...

Я не бачу жодної вулиці, а лише море битого каміння. Мабуть, стіни будинків впали тут наперед і цілком завалили вулицю.

Незабаром після того почали висаджувати спалені будинки, щоб розчистити місце, а потім збудувати новий Хрещатик, "що своїм виглядом відповідатиме величній сталінській добі", як писали газети. Часто солдати оточували частину вулиці, не пускаючи перехожих, а звідти чулися вибухи і підносилися до неба хмари цегляного пилу.

Посеред Хрещатику пустили вантажний трамвай, яким вивозили кудись бити цеглу.

А газети щораз писали, а радіо воляло двома мовами: "Відбудуємо рідний Київ, зруйнований фашистськими варварами!"

Люба сестронько, милий братику,

Попрацюємо на Хрещатику!

Ти з того кінця, я з цього кінця... —

писав колишній талановитий український поет Павло Тичина, який внаслідок відданого служіння соціалістичному реалізму дійшов цілковитого занепаду і був зручним посміховиськом для школярів.

Певна річ, відбудова Хрещатику — це була конечна потреба, але кияни добре знали (і ці чутки ширилися), що центр міста зруйнували не німці, а НКВД, заклавши в будинки міни перед відступом з Києва 41-го року.

Тепер, згадуючи Київ наприкінці воєнного часу, я думаю, що для увічнення військових подвигів, страждань і жертв не треба знімати на п'єдестали кам'яних кремезних солдатів або могутніх жінок у псевдоклясичних позах, так само, як не треба втягати на бетонні узвишся старі танки із загрозливо задер-тими догори жерлами гармат, а треба було залишити зруйнований кінотеатр Шанцера із покрученими сталевими кривулями у височині, котрі, як на картинах абстракціоністів, своєю складною безформністю висловлювали дещо таке химерне, макабричне, одночасно загрозливе, болюче і жалісне, чого не вимовиш звичайними словами.

Моя пам'ять, тоді ще дитяча, а потім — юнацька, сфотографувала окремі живі картинки, кожна з них — кольорова, рухлива, сповнена повітря і настрою, але кожна картинка — окремо, а всі разом вони — як дзеркальні скельця, наліплені на поверхню обертової кулі, що її для реклями

вивісили у вітрині крамниці, або на новорічному святі обертається така куля під стелею в чистому струмені прожектора, розбрискуючи по стінах, стелі, підлозі, людях веселі світлові зайчики.

Отак і мої дитячі спогади-картинки, кожна яскраво спалахує, коли потрапить у зір, а потім приходять інша, і всі вони різні, і всі разом — це моє дитинство і юність, це Київ, той Київ, що залишився в мені.

І ще один такий самий типово-київський яскравий день запам'ятався мені — дев'яте травня 1945 року, а може це вже було десяте травня, і в цей день в радіо передавали промови керівників великих держав-переможниць. Люди стояли на площі Калініна під довгим старим гучномовцем, який хрипів і деренчав, і слухали мовчазно, трохи спантеличено, наче не перемога, а похорон. Так мені запам'яталася ця історична мить. Чому це так виглядало? Адже народ справді радів з перемоги, бо сподівався на краще життя, ситніше, вільніше. Якби зазирнути в голови людей, прочитати думки! А проте, чи не скам'янів би тоді я від цього читання, чи не жажнувся би і не відсахнувся, побачивши голу правду життя, і куди б опісля пішла моя життєва дорога, перерізана громовим видовищем?

Чи розуміли люди, стоячи під гаркавим гучномовцем, що союзники віддають на поталу Сталінові не лише їх, а й ще пів-Європи, чи просто важко замислилися, згадуючи жахливе минуле і стоячи перед невідомим майбутнім? Хто знає...

А ще, пам'ятаю, були пишні паради, двічі на рік, і на руїнах вивішували транспаранти, які славили рідного вождя та його могутній геній, а руїни сміялися і плакали. Ті, що наказують вивішувати ці транспаранти — партійно-державні бонзи — тверезі реалісти, вони вміють спрямовувати і використовувати в своїх інтересах людські слабкості, масовий психоз, підлість, боягузство, упередження і нецтво людської маси, але в них зовсім нема почуття гумору, і це часто ставить їх у смішне становище.

Так було і з цими бадьорими транспарантами, вивішуваними на цвинтарі, що залишився від Хрещатика, а бонзи цього не розуміли.

Кияни зідхали або сміялися, розповідаючи нишком анекдоти, але лише своїм, найближчим. Ш-ша, щоб не почувли сторонні! І розповівши анекдот про масло, що розтануло під сонцем сталінської конституції, киянин (та й не лише киянин) біг на партзбори або на демонстрацію "одноставно підтримувати" геніяльну політику великого вождя і всенародної влади.

Так, сміх — велика сила, але КГБ — ще сильніше.

Ми, хлопчачки, діти війни, що не знали іншої дійсності, крім бомбувань, руїн, солдатського кроку і пропагандних розповідей про військовий героїзм, усі, як один, мріяли подивитися на військовий парад і лізти через зруйновані будинки до Хрещатику, бо пройти звичайним шляхом не можна було: Хрещатик у день параду з шостої години ранку оточений солдатами і міліцією, пускають лише високопоставлених осіб та їхніх лакуз із перепустками.

І ось, видершися на якусь руїну і ризикуючи впасти і зламати шию, я багато разів спостерігав завжди ту саму церемонію параду: спочатку застигли у ранішньому серпанку шереги військ, напружене чекання чогось особливого, бундючний оркестр, виблиск мідних інструментів, а командувач Київським військовим округом генерал-полковник Гречко, довгий, сухий, з фанатичним обличчям і запалими холодними очима, спочатку об'їздить на коні військо, а потім виголошує з трибуни коротку промову.

Поруч із ним на трибуні — місцеві вожді, пики, як добрі гарбузи, животи наперед, гикають після доброго сніданку, який в ті голодні роки міг лише приснитися більшості киян, облизують жирні уста. Десь скраю тулиться і найпопулярніший серед них — драматург Олександр Корнійчук, порівняно з іншими тонший і приємніший, мільйонер, про жадібність якого розповідають легенди, обіпреться на трибуну, вивісить на вітер свої небачено товсті негритянські губи, позирає хитро й примружено.

А потім — гимн, салют, і рушають від площі Калініна до Бесарабки карбованим кроком ті, кому пощастило: на війні не загинули, до концтаборів не потрапили, а за ними — танки, артилерія, а ще далі — колони демонстрантів, вже у повному безладді, але з плякатами, портретами, гаслами. Бідні радянські службовці (а саме таких найбільше в Києві) мусили о шостій ранку збиратися в призначених місцях, шикуватися в колони і чекати п'ять-шість годин, доки дійде їхня черга пронести перед вождями остогидлі плякати і прокричати "ура", коли черговий горлань виголосить з трибуни у мікрофон: "Хай живе непорушна морально-політична єдність радянського народу! Ура!"

Ми, дітлахи, що сиділи і мало не висіли на руїнах, дуже любили це "ура" і кричали шодуху. Адже це був єдиний випадок, коли можна волати на всю горлянку, і ніхто не заборонить, не назве невихованими, не пообіцяє загрозово викликати міліцію або поскаржитися до школи.

“Хай живуть радянські профспілки — школа комунізму! Ура!”

“Ура!” — радісно волає тонкими голосами якась сотка хлопчаків від семи до дванадцяти років, заглушуючи слабкий і понурий крик тисяч демонстрантів. І не дивно: адже ми горлаємо з доброї волі, а вони — з примусу.

“Хай живе радянська міліція — доблесна захисниця законности і порядку! Ура!”

І знову ми захоплено репетуємо “ура”, і інколи від нашого покрику зривається і летить донизу камінець з напівзруйнованих стін.

І ще одну з наступних характерних картинок освітлює спомин, і образ наближається і оживає, наче відтворений чарівним ліхтарем. Зовсім інший день — похмурий, холодний, але вже з тривожним і дратливим запахом весни. Дрібний сніжок крутиться в повітрі, охайно лежить на кльомбах посеред площі Калініна, а на тротуарах розчавлюється під ногами людей на брудне місиво.

Чомусь саме на площі Калініна я найчастіше опинявся в пам'ятні миті історії, може тому, що жив п'ятнадцять років неподалеку, на Михайлівській вулиці. З усіх мальовничих частин Києва ця площа найяскравіше викарбувалася в моїй зоровій уяві.

А був це день похорону Сталіна. Людям і транспорту наказали зупинитися і застигнути на кілька хвилин, і знову в усіх був спантеличений вигляд, і знову лунали з гучномовців промови.

“Кто нэ слэп, тот выдыт...” — по-російському з грузинським акцентом повторював Берія, не передбачаючи власної швидкої загибелі.

Якийсь занадто пильний сексот виліз на кльомбу і, стоячи як і всі, без шапки, демонстративно плакав, намагаючись витиснути з очей сльози, а вони, клятві, не йшли. Міліціонер, що стояв поруч зі мною, спочатку розгублено зняв шапку з гербом, а потім знову надягнув і приклав руку “під козирок”. Десь далеко тоненько заскиглив гудок, бо заводам наказали гудіти, але ж тепер заводи не мають гудків, і знайшовся лише якийсь один, де зберігся гудок.

Не було ані суму, ані радості — порожнеча в душі і голові. Щоб не дивитися на сексота, я спрямував погляд на безглуздий реклямний напис над дахом протилежного будинку: “Чи вживають ваші діти консервовану печінку тріски?” А гудок бридко скиглив, з гучномовців, нарешті, залунав “Реквієм”

14 Моцарта, і це було єдине справді жалобне в цій церемонії. Потім скінчилося, і всі розійшлися.

Після смерти Сталіна почалася нова доба, багато дечого змінилося, але залишилося незмінним щось таке, що постійно притаманне так званим комуністичним режимам і що ми, вихідці "звідти", вміємо розпізнавати чи то нюхом, чи то якимсь шостим почуттям. Мабуть, найпростіше назвати це словом "нелюдськість". Так, саме нелюдськість, якась безумовна відмінність від усього справді людського відрізняє комуністичні режими, хоч би хто їх очолював.

А з часом Хрещатик відбудували, відбудова тривала, приблизно, до п'ятдесят четвертого чи п'ятдесят п'ятого року, хоч поодинокі будівлі зводили і пізніше. І став Хрещатик "прекрасним у своїй огидності", як влучно висловився Віктор Некрасов, архітект за фахом і письменник за покликанням.

Білі високі будівлі, зелень, зелень, вміле використання рельєфу — це надає нинішньому Хрещатикові надзвичайного чару, але позбавлені смаку прикраси на будинках, потворні статуї мітично-героїчних робітників та колгоспниць, декоративні вежки на дахах, увінчані шпильми з п'ятикутними зірками, — все це справді й безглуздо, й навіть огидно. Але треба подякувати архітектам, котрі, стиснені лещатами кастрованої сталінської архітектури, змогли однак створити комплекс, що, попри всі його вимушені вади, пестить око і так відповідає характерові міста.

А коли розпускається молоде, ніжне ще листя на хрещатицьких деревах, з'являються квіти — чудові оксамитні канни, а плакуча верба, що росте на схилі біля арки, де вхід на вулицю Енгельса, схиляє мало не до гранітного бордюру, що внизу, під схилом, свої пухнасті коси, а веселе сонце примушує всміхатися білі стіни і навіть залізобетонну дуру-колгоспницю, що стоїть із серпом і снопом пшениці на куті якогось даху, — тоді метушаться із здивованим виглядом іноземні туристи, і клацають фотоапарати, і стрікотять кінокамери, бо такого чару не побачиш ніде. Це Київ, Хрещатик!

Особливо чудовим був Хрещатик в останнє моє київське літо. А може це мені лише здавалося, бо весь час, коли я домагався виїзду з СРСР, я підсвідомо прощався з Києвом, і саме цього літа місто запам'яталося мені найвиразніше.

Одне з останніх барвистих видінь — Хрещатик у тридцятиградусну спеку. Ідуть попід деревами два бідні інженери-евреї, а один з них — це я, а другий мій товариш, звільнений з роботи за бажання виїхати до Ізраїлю. Звичайний робочий день, але я, як і

мій товариш, не працюю, бо звільнився з роботи в зв'язку з одержанням дозволу на виїзд, а потім дозвіл скасували, і тепер я можу почувати себе, як вільний художник або самодіяльний філософ. Асфальт від спеки розм'як і вгинається під ногами, обриси дерев і будинків дрижать і, здається, ось-ось злетять у височінь у струмках гарячого повітря, що здіймається від розпеченого тротуару.

Довкола нас — маси людей, м'яко сунуть вулицею машини, а ми оглядаємося, чи не ув'язався за нами сексот.

— Ми чужі на цьому святі життя, — цитатою з відомої книги починає розмову мій товариш.

Так, євреї завжди чужий в цій державі (та хіба лише в цій?), а якщо він хоче забути про це, злитися, стати таким, як всі, — йому швидко і брутально нагадують, хто він є.

Тепер, коли ми готуємося до від'їзду, холодне відчуження встає між нами і минулим життям, і не зрозуміти, чи Київ виходить із серця, чи входить ще глибше.

І дійшли нарешті двоє євреїв до пам'ятника Ленінові, що стоїть проти Бесарабського критого ринку, на самому початку бульвару Шевченка. Ми сіли на лавці під пам'ятником і стиха загомоніли про наші справи. Мій товариш, завжди трохи похмурий і ніби занадто заглиблений у думки, дивлячись крізь чорні окуляри і кусаючи чорну люльку, розповів мені історію, яка дивно відповідала нашому тодішньому настроєві і місцю, де ми сиділи.

— Дістав я "по блату" путівку до будинку відпочинку наукових працівників на Кавказі, — казав мій товариш. — Примістили мене до однієї кімнати з якимсь науковцем — грузином. Уночі, о другій годині, відчиняються двері, влітає такий собі вірменин і кричить, що грузин, мовляв, зайняв його місце. Здійнявся страшений галас, викликали начальницю, і після довгої суперечки вірменинові дали місце десь в іншій кімнаті.

Щойно я хотів заснути, як грузин, дуже гордий зі своєї перемоги, каже: "Вставай, кацо¹, вип'ємо грузинського вина, я бачу, що ми будемо друзями!" Мені спати хочеться, але коли грузин пропонує тобі дружбу, не можна відмовляти. А він каже: "Ти, кацо, що думаєш, хто революцію зробив? Хто Леніна великою людиною зробив? Сталін! Адже Ленін божевільний був, сифілітик був, по дахах бігав, "кукуруіку" кричав! А Сталін тоді й каже: "Товариші, зніміть з даху цього му..ка, адже він вождь світового пролетаріату!"

¹Кацо (груз.) — друг.

16 Лише червоногранітний полірований Ленін над нами чув нашу розмову і міг належно оцінити двозначний грузинський гумор. Ленін стояв, нахилившись уперед і втупивши зір у Бесарабський ринок. Тихо, заспокійливо шуміли величні пірамідальні тополі на бульварі Шевченка, під тополями на лавах обіймалися закохані пари, тролейбуси сновигали перед нами, там, де Хрещатик, звужуючись, переходить у Червоно-армійську вулицю, і майже суцільний натовп, який можна побачити лише на Хрещатику, сунув тротуарами.

І ніхто з киян не знав, і вся ця прекрасна і нещасна країна не знала, що діється в душах двох бідних экс-інженерів.

Був червень сімдесят першого року.

В ЖИТТІ МОЄМУ ТЕЖ БУВ БАБИН ЯР...

Марта Тарнавська

В житті моєму теж був Бабин Яр:

Ішли по вісім вулицею міста —
діди, чоловіки, жінки і діти —
і понад ними нісся дивний гул:
мов колективний стогін, мов скигління,
мов здавлений у горлі дикий плач.

Спереду йшов сивоволосий муж —
високий, у розстебнутій сорочці,
з піднятою угору головою —
це наш знайомий, Гольдберг, наш сусід.
Він був не раббі — він був тільки лікар,
він філософію любив і був музика.
(Звичайно він життя лиш рятував,
та довелося рятувати гідність.)

Довкола, із баґнетами на крісах,
густий паркан зелених конвоїрів —
причесаних, серйозних молодців.
Блистять шоломи в сонці, мов на свято,
і блиск іде від чищених чобіт.
Чи й серед них музики й філософи?
Невже це ті, що вчилися на Гете,
що слухали "Тангойзера" й "Ізольду"?

Мені років дванадцять. Від вікна
мене насилу відтягає мати.
Вона стиснула у зубах п'ястук
і кров із пальців маже їй обличчя.
Мене кладуть у ліжку. Я в гарячці.
Мені ввижається в стіні розбитий череп.

18 Немає тільки батька. Він — в stodолі,
в чужім селі, заритий в сіно, скрився
перечекати ніч, що в день настала.
Та він — не сам. Із ним сусід наш,
Гольдберг,
син лікаря, музики й філософа.

1972

3 ДРАМАТУРГІЇ ІВАНА ЩОГОЛЕВА (ТОГОБОЧНОГО, 1862-1933)

Валеріян Ревуцький

Видавництво "Дніпро" (Київ, 1972) видало збірку п'єс І. Тогобочного (Івана Щоголева). За винятком вже раніше друкованих *Душогубів* (1910), *Матері-наймички* (1909) та *Борців за мрії* (1924, друге видання НТШ у Львові, 1928 р.) решта п'єс, що увійшли до збірки, ніколи не друкувалися і переважно взяті з Літературно-меморіального музею відомого письменника Івана Нечуй-Левицького в Стеблеві. Вихід цієї збірки був несподіванкою.

Українська критика завжди зараховувала Тогобочного до "драморобів". Ще 1900 р. на сторінках *Літературно-Наукового Вісника* відомий театральний діяч і сам драматург Гнат Хоткевич писав: ... "Подивимось на отих наших Захаренків, Тогобочних, Мирославських-Винників, Третякових, Ванченків і взагалі на всю ту плеяду новітніх драматичних куховарів. Та невже се є наша драматургічна література? Невже се той скарб розумовий, з яким ми станемо на страшний суд всесвітній"?...¹ Та не дивлячись на гостру критику Г. Хоткевича, пізніше відношення до цієї справи не змінилися. Пишучи 1917 р. рецензію про Т. Колісниченка, Микола Садовський висловився в тому ж тоні: "Не знаю, чи є в світі друга сторона, де б була така сила драморобів як на Україні... До того доходить, що ніби всі шевці покинули свої копила і почали шити не чоботи, а — драми!"² Незмінним залишилося таке ставлення до Тогобочного й інших 1967 р., коли в першому томі *Українського драматичного Театру* його було прирівняно до ремісництва, до грубої схеми, розрахованої мистецької вартості...³ Але минуло п'ять років і

1. Г. Хоткевич, "Сумний стан теперішнього українського театру", *ЛНВ*, Львів, 1900, кн. 2-3, стор. 127.

2. М. Садовський, "Трохим Колесниченко", *Книгар* Київ, 1917, ч. 4, стор. 215-216.

3. *Український драматичний театр*, т. I, Київ — "Наукова Думка" — 1967, стор. 356.

20 вибрані п'єси Тогобочного з'явилися з детальною передмовою та примітками до всіх його драм — друкованих і недрукованих.

Що було причиною повернення до драматургії Тогобочного? Доконаним є факт, що не дивлячись на засудження його, як "драмороба", численними українськими діячами, його п'єсам ніколи не бракувало популярності. Ще 1892 р. трупа шойно згадуваного Садовського (омінаючи його осуди) звернулася до його ранніх драм *Жидівка-вихрестка* та *Борці за мрії*. В роках 1896-97 трупа М. Кропивницького з успіхом повторила їх у своєму репертуарі. Їх продовжувала ставити трупа О. Суходольського. В Театрі "Руської Бесіди" *Жидівка-вихрестка* ділила місце з двома іншими драмами Тогобочного *Загублений рай* та *Душогуби*. Вони з'явилися там під час дирекції Івана Гриневецького 1900 р., і їх поновив у репертуарі режисер Кость Підвисоцький. 1908 р. Й. Стадник поставив в цій же трупі *Борці за мрії*. Пізніше драма І. Т. *Мати-наймичка* (за поемою Т. Шевченка) стала одною з найбільш популярних п'єс в репертуарі численних українських труп на всіх теренах. Ставили її в Західній Україні і під час Другої світової війни. Серед п'єс Тогобочного, зокрема, *Мати-наймичка* йшла багато разів на самодіяльних сценах під час Першої світової війни напр., гурток М. Заньковецької в Ніжені) і вона також з *Борцями за мрії* була частим гостем на аматорських сценах Західньої України.

Перш, ніж повернутися до причин нової популяризації Тогобочного треба сказати дещо про ті п'єси, що ніколи не друкувалися і попали до цієї збірки. Список недрукованих складається з двох багатоактних п'єс і трьох одноактівок. Дві з останніх — *Чорна невдячність* та *Смерть за свободу* не викликають більшого зацікавлення з огляду на банальну тематику. В *Чорній невдячності* — помста сліпого старого робітника директорові фабрики за те, що останній спокусив і збездивив його єдину доню — робітницю фабрики. *Смерть за свободу* (виставлена в Стеблеві 1921 р.) змальовує загибель юнака на демонстрації 1905 р.

Найбільше зацікавлення викликають багатоактні п'єси — *Кохайтесь, чорнобрєві!* (1901) та *Черниця* (1906, написана в співробітництві з Григорієм Ашкаренком). Перша з них — поширений варіант поеми Т. Шевченка "Катерина". З приміток довідуємося, що п'єса ставилася більш ніж по 60 містах, а поза Україною дійшла до Омська. Відомо, що першим, хто взявся до поширення поеми Шевченка, був Микола Аркас, написавши оперу *Катерина*, що й була поставлена 1899 р. В ній Аркас ввів особу Андрія, молодого парубка, якого залишила Катерина,

пішовши за солдатом-москалем Іваном. Тогобочний поширив ще далі зміст поеми Шевченка. Парубок, що кохає Катерину (Роман у Т.) поставив собі за мету помститися за відняту у нього Катерину. Він знаходить Івана і забиває його.

Відомо, що у Шевченка трагічна доля Катерини узагальнена, як народне лихо. В опері Аркаса трагедію перенесено в родинний плян. Це є трагедія Катерини, Андрія і батьків Катерини. Фактично кульмінацію підведено до кінця другого акту (батьки наказують Катерині залишити їх дім), а останній акт (зустріч з Іваном і смерть Катерини) явно послаблено в загальному ході дії. В п'єсі Тогобочного все підведено до фінальної сцени — смерть Івана від руки Романа й добровільне віддання себе до рук уряду. "Кожний з нас прийняв кару за свій гріх"⁴ — слідує кінцева репліка в *Кохайтесь, чорноброві!* Кару прийняла Катерина за свій гріх; згоріла мати Катерини, а батько осліп від пожежі в хаті за гріх; Івана забито за збездечення Катерини; Роман буде каратися за вбивство і за те, що кинув стару матір, яка з горя померла. Узагальнення Шевченка знову переведено в родинний плян. У Тогобочного кобзарем стає після пожежі сліпий батько Катерини, а його поводитирем — син Катерини Івась, якого врятували карбівничі й передали батькам Катерини.

Кохайтесь, чорноброві! витримана цілковито в пляні романтично-побутового театру. В ній не обійшлося без хорових і сольових співів і танців. До п'єси введено силу побутових характеристик: сусіди батьків Катерини, карбівничі, корчмар з дружиною, придуркуватий парубок. Всі ці характери мають на меті посилити як можна більше атмосферу театральних ефектів на допомогу основним характеристам. Тут і трагічні смерті, й обдурена невинність, і кривава помста, і напів-божевілля... Для підсилення контрастів конфліктних сторін (що типово для мелодрами) Тогобочний вводить характери, які співчують головним героям. Катерину морально підтримує її подруга Олена, Романа — парубки, поведінка негідника-лиходія пов'язується з солдатами-москалями, що окреслені як чума, як брехливі мундири, що морально спокушають і матеріально використовують українських дівчат.

Друга неопублікована багатоактна драма *Черниця* в своїй конструкції значно сильніша і своїм розвитком дії тримає читача весь час в напруженні — від початку до самого кінця. Розчарована навколишнім життям головна героїня, Надія, вирішує стати черницею. Під впливом спритного зальотника

4. І. Тогобочний, *П'єси*, Київ — "Дніпро" — 1972, стор. 161.

22 (управителя маєтку її батька) вона змінює свою думку, пристрасно закохується в нього, віддається йому й вагітніє. Однак, спритний зальотник, передбачаючи бути власником великого маєтку сестри Надії, молодої вдови, залишає її й головну героїню і прихилиється до сестри. Надія прилюдно зізнається в своїх зв'язках з управителем, рятуючи долю сестри від шлюбу з ним і гине сама.

Психологічний стан головної героїні підсилено постійним зверненням до її покійної матері, що її образ чи то відживає в її уяві з портрету, чи просто їй ввижається. В цьому є звичайний мистецький засіб мелодрами, засіб приреченности, фатуму. Але найбільше підсилюють інтригу п'єси сильні звороти в фінальних сценах кожної дії. Кінець першої дії вже дає дуже контрастову зав'язку. Після слів управителя, що він атеїст, відразу ж слідує остаточне рішення Надії іти до монастиря, в чому вона і досягає згоди батька. В фінальній сцені другої дії управитель-”кібець” спокушає Надію на фоні дзвонів і звуків сопілки, на якій грає селянин Клим. Кульмінація стається в кінці третьої дії. Надія знаходить управителя на колінах перед сестрою, що цілує її руки. Майже повторена кінцівка другого акту. ”Кібець” женеться тепер за другою сестрою. В четвертій дії, Надія (що вирішила залишити рідний дім назавжди) перед виходом з дому непритомніє, бо їй привидівся образ матері. Нарешті, остання сцена заключної дії — смерть героїні. П'ята дія, взагалі, проходить в постійних контрастах: натяки на трагічне чергуються з моментами радощів, а за радощами йде трагічна розв'язка.

Цих контрастів у *Черниці* не позбавлена й сама побудова інших актів. Перший акт розпочинається веселим настроєм у домі, а кінчається риданням батька з приводу рішення героїні іти до монастиря. Другий акт починається реплікою Надії ”як тут хороше...”,⁵ а кінчається сумною мелодією на сопілці селянина Кліма. Символ розчищення саду сприймається як полегшення напруження загальної атмосфери на початку третього акту, але в контрасті до цього атмосфера в кінці того ж акту конденсується. Кинута репліка про душевне заспокоєння героїні на початку четвертого акту полярно відмінне від втрати нею свідомости в кінці ж цієї дії.

В *Черниці* понад все знову поставлено проблему ”гріха”. Для управителя Павла гріх не існує... Сльози інших і горе інших для нього тільки жарти. Для служниці Харитини гріха теж немає, бо

5. Там же, стор. 236.

“непоборних дівчат і молодиць немає в світі”.⁶ Для старого льокая Оверха гріх в тому, що управитель Павло “по середам і п’ятницям сало жере”.⁷ Героїня Надія стоїть в колізії: де гріх і де не гріх? “Як розібратися тут? Любіться і розмножайтесь, писаніє глаголить і тут же гріха плотського берегтися предписує”.⁸

Видрукований в збірці “кошмар на одну дію”, одноактівка *Совість* невстановленої дати її написання. Проте, вона заторкує тему, яка вже була об’єктом Тогобочного в драмі *Борці за мрії* (1903), що теж увійшла до цієї збірки. Можна припускати з погляду стилю, що вона написана десь в кінці першого десятиліття нашого віку, коли чимало драматургів намагалися оголити до крайньої межі ідеї творів, вживаючи алегорії та символи. В першій відміні *Совісті* ідея втілена в головних типах батька й сина, що репрезентують два погляди на життя: жити за совістю і жити за розумом. В другій відміні перемагає перший погляд і Тогобочний вже вдається безпосередньо до персоніфікації ідеї. Поява алегоричної постаті Совісті, як обвинувача батька в погляді жити за розумом приводить його до паралічу. Засуджується тут та сама ідея, що склала кістяк драми *Борці за мрії*, коли один брат живе за совістю для людей, а для другого “совість-весняний сніг; пригріло сонечко і (дме) фу-нема!”⁹ Тільки тут Тогобочний вирішив фінал реалістично (брат без совісті душить совісливого брата, а потім сам нищить себе), а в *Совісті* він вдався до алегоричного видовища...

Решту п’єс, що увійшли до збірки, складають ще дві (раніше друковані) переробки. Перша з них — *Душогуби* (1898) є переробкою сюжету роману Еміля Золя *Тереза Ракен*, про що свідчить у своєму покажчику відомий український бібліограф М. Комаров. Тогобочний, взявши за основу сюжету роман Золя, зберіг стилеві особливості його і в показі фізіології характерів, що діють під впливом голосу їх крові. Головний герой драми Тогобочного Панас убиває Василя в стані свого афекту, як і Лоран Золя забиває Камілла. Велику подібність можна знайти і в образах матерів Василя й Камілла — жертв афекту. Друга переробка *Матері-наймички* поширює поему Шевченка щодо змісту. Лірична оповідь Шевченка оживлена гумористичними сценами. Найкращим досягненням Тогобочного в цій драмі є монологи Марини-Наймички і сцена її з сином з глибоким обопільним чуттям матері до сина й горя сина, що не може

6. Там же, стор. 223.

7. Там же, стор. 225.

8. Там же, стор. 251.

9. Там же, стор. 169.

24 знайти своєї матері. Як завжди, тут у Тогобочного ефектні кінцівки актів, завжди підведені до головної героїні: підкинення дитини, радість майбутньої близькості до неї, благословення на шлюб сина, смерть.

В збірку не ввійшла популярна драма Тогобочного *Жидівка-вихрестка* (1896), що в ній роля героїні була колись однією з кращих ролей М. Заньковецької. Написана в гострих мелодраматичних ситуаціях, вона наголошувала конфлікт головних героїв поміж коханням та віковичними традиціями двох народів. Тогобочний вирішує проблему на користь першого. Це сприймають з симпатією інші, за винятком типового "лиходія" в мелодрамі, дівчини Пріськи, що діє тільки з метою помсти без психологічної мотивації. Тема Тогобочного в цій п'єсі знайшла пізніше продовження в драмах Г. Хоткевича *Лихоліття* (1906) та В. Винниченка *Пісня Ізраїля* (1922).

Збірка дає короткий огляд п'єс Тогобочного, що не ввійшли до неї. Він складається з восьми оригінальних драм (з них одна одноактівка), двох переробок (*Тарас Бульба* за Гоголем та *Содом* за В. Мовою-Лиманським), трьох водевілів та однієї багатоактної п'єси, — усі писані російською мовою. Дві драми були написані в співробітництві з Гр. Ашкаренком (*Кого судити?* та *За веселе життя*). Постать цього останнього відома в історії театру, як антрепренера української трупи, що дістав дозвіл на українські вистави з М. Кропивницьким 1881 р. після п'ятилітньої заборони. Як і Т. Ашкаренко займався переробками (між ними його варіант *Тараса Бульби* та *Конотопської відьми* за повістю Гр. Квітки-Основ'яненка) і був автором кількох оригінальних драм.

Повертаючись до питання нової популяризації Тогобочного її треба, найперше, шукати в кризі сучасного репертуару на Україні. Глядач не має бажання ходити на вистави сучасних українських радянських драматургів. Найкращим прикладом можуть служити такі п'єси Івана Рачади, як *Така є партія* чи *Несподіваний гість*. І це стосується не тільки українського радянського репертуару. Така п'єса башкирського драматурга Діаса Валієва, як *Продовження* ("Театр" ч. 12, 1972) про будову різної системи фундаментів на будівництві — нецікава. Подане в офіційних зведеннях репертуару за 1970 та 1971 р. велике число вистав останньої п'єси О. Корнійчука *Пам'ять серця*, коли брати під увагу, що вона йшла в 60 театрах, не можна вважати успіхом.

Що слідує за *Пам'яттю серця*? Адже відомо, що всяка експериментальна праця режисерів над текстом драматургів засуджується. Слідом за цією п'єсою Корнійчука в репертуарнім

* зведенні йде клясика етнографічно-побутового театру *Сватання на Гончарівці* і *Шельменко-денщик* Гр. Квітки-Основ'яненка, *Наталка-Полтавка* І. Котляревського, *Циганка Аза* М. Старицького, а в звідомленні 1970 р. значиться й *Матиниймишка* за Шевченком... Тогобочного. Не хотілося б тут звертатися до "голої" статистики, але коли *Пам'ять серця* О. Корнійчука витримує понад 1500 вистав в 60 театрах, а *Матиниймишка* понад 800 вистав і лише в 14 театрах, то остання переважає своїм успіхом. Якою успішною була ця п'єса і раніше, говорить примітка в збірці про *Матиниймишку*: "У 60-их роках п'єса була поставлена в Тернопільському музично-драматичному театрі та у Житомирському народному театрі. За неповними даними, п'єса ставилася близько двохсот разів".¹⁰

Що спричинило такий успіх *Матері-наймишки* та й взагалі популярність Тогобочного в наш час та й раніше? Безперечно, театральність драм Тогобочного. Вона яскраво переважає літературну вартість їх. Говорячи про не-театральність драм сучасних російських видатних поетів Б. Пастернака та А. Ахматової, Надія Мандельштам завважила, що "бачити сцену і чути голоси акторів — необхідна передумова для творення театралізованих речей".¹¹ Тогобочний саме бачив сцену з акторами, сам грав і режисерував, розумів глядача. В п'єсах Тогобочного крім слова, грають світло й звуки, як контрастові чинники до основних дій. Радість Надії (*Черниця*) в чутті пробудженого кохання одночасно контрастує з сумною мелодією селянина Кліма на сопілці; в щасті знайденого кохання Надія змінює свій чорний одяг на білий і в цьому одязі потрапляє в найбільше нещастя — зраду її коханця з рідною сестрою; оповідання наймишки Оришки про свою тяжку долю контрастує з піснею соловейка (*Жидівка-вихрестка*); снігова хуртовина кічається й сходить місяць, освітлюючи останню трагічну зустріч Катерини з Іваном (*Кохайтеся, чорноброві!*)... Розуміючи глядача, Тогобочний знав, як тримати його в напруженні. Драми його виключно ситуаційні, психологічні мотивації в них — другорядні. Звороти від радісних сцен до сумних відбуваються постійно, фінальне рішення в драмах лишається загадкою для глядача.

З огляду на те, що переважній кількості українських театрів від 50-их років відмовлено в державних дотаціях і переведено на власну самовистачальність, успіх п'єс Тогобочного був добрим

10. Там же, стор. 333.

11. Надежда Мандельштам, *Вторая книга*, Париж — YMCA Press — 1972, стор. 408.

26 стимулом для того, щоб драми його широко застосувати в плянованому репертуарі для задоволення фінансових прибутків театрів. Відомо, що й раніше М. Садовський у своєму театрі іноді вдавався до Тогобочного й інших "драморобів" для покращання касової сторінки театру, хоч принципово обмежував їх. Тепер ці обмеження відсунуті вступом Оксани Кобелецької до його мелодрам, де дослівно сказано, що Тогобочний... "в міру свого таланту прислужився розвитку театральної справи на Україні, йдучи в руслі реалістичних традицій української драматургічної класики"¹²

В умовах кризи репертуару, шукання задовільної каси в театрі та театральності драм Тогобочного сучасні театральні режимні чинники знаходять в нім доброго співника для дальшого утвердження штампів етнографічно-побутового театру ХІХ сторіччя та як чинника для посилення русифікації. Побутовізм настільки просякнув гру українських акторів, що як виходить зі слів київських дотепників (переданих через туристів) і прихильників модерного театру, ювілейну виставу *Кассандри* Лесі Українки в Київському Театрі ім. Франка (режисер С. Сміян) названо.. "Ой, не ходи... в Грецію". Шождо курсу на зниження української мови, то тут таки Тогобочний добрий співник. Чимало своїх п'єс він написав російською мовою, а деякі з них просто двомовні (напр., *Кохайтесь, чорноброві!*). Діялог карбівничих у цій же драмі показує витончене знання діалектів російської мови. Багато з персонажів Тогобочного просто вживають жаргону, чи як результат довголітньої військової муштри в російській армії (напр., Сergyога в *Борцях за мрію*), чи як з претенсією на поверхову штучність (поміщик Покусай в *Черниці*).

Оцінюючи загально появу збірки п'єс Тогобочного, треба ствердити, що з часу свого виникнення в театрі мелодрама завжди була спрямована на задоволення смаку обивателя. Глядач жахався на ній, плакав і швидко забував. Вона розрахована на зовнішні ефекти. В цьому відношенні мелодрами Тогобочного не творять винятку. Їх місце виключно в минулому етнографічно-побутовому театрі. Але характери його драм мають дуже мало соціально-клясового кольориту, вони просто людяні в своїй природі — добрі чи злі, добросердешні герої чи героїні або лиходії і негідники. В цій площині мелодрами Тогобочного мають вартість, бо глядачеві говориться ясно, що світле і що темне.

12. І. Тогобочний, *П'єси*, Київ — "Дніпро" — 1972, стор. 21.

ШЛЯХИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ПРОМОВА ПАВЛА ФИЛИПОВИЧА НА ЛІТЕРАТУРНОМУ
ДИСПУТІ В КИЄВІ 24 ТРАВНЯ 1925

Цей диспут був однією з визначніших подій т. зв. літературної дискусії, що тривала протягом 1925-28 років. Назагал усі суперечки й диспути велися під цією загальною назвою — "Шляхи розвитку сучасної літератури". По один бік стояли представники т. зв. "пролетарської літератури", яким ішлося про дотримання партійної лінії в літературі без уваги на якість; з ними разом виступав і керівник "Плугу" Сергій Пилипенко. По другім боці були хвильовісти в Харкові й неоклясики в Києві. Єднано їх прагнення піднести українську культуру до рівня західноєвропейської (звідси й гасло Хвильового — рівнятися на Європу). Виступ Павла Филиповича на диспуті 24 травня 1925 типовий для цієї другої сторони. На тому самому диспуті виступали, крім Филиповича, Микола Зеров, Михайло Могиляньський, Олександр Дорошкевич і Юрій Меженко.

ГОЛОВА. Слово має тов. Филипович.

ФИЛИПОВИЧ. Час у нас обмежений, тому я буду говорити коротко, не обгрунтовуючи як слід своїх думок. Почну з того, що тов. Щупак в своєму слові, яке, до речі сказати, приємно прозвучало тут, висловив, на мою думку, не зовсім вірне положення, коли говорити, що Хвильовий у своїй статті висловлює чужі думки. Я гадаю, що в цій статті й прозвучали ті думки, що вже досить виразно Хвильовий висловив у "Синіх етюдах". В одному з оповідань він звертається до читачів і говорить їм: "Я боюсь, що ви мою новелю не дочитаєте до кінця. Ви в лабетах просвітянської літератури... Та кожному свій час. Творити — то є творити, — переспівувати — не творити, а малпувати. І читач творець, не тільки я. Я шукаю, і ви шукаєте.

Я думаю, що стаття Хвильового про "Європу" та "Просвіту"

28 розвиває наведені думки. Тільки я б сказав, що в цитованому уривкові Хвильовий говорив про читача, а в статті, яку він надрукував у *Культурі і Побуті*, він говорить про письменника. Власне, коли б проблему поставити у всю широчінь, то треба було б говорити і про читача сучасного, і про нашого письменника. Я думаю, що коли йде мова про те, що твори того чи іншого письменника або цілої групи письменників, що входять в певну організацію, задовольняють такі то верстви, таку то класу, такі то шари населення, то в такому твердженні часто багато є такого, що треба розгадати.

Ми, власне, не знаємо, чого бажає читач, що його задовольнить, що йому потрібно дати для того, щоб виконати ті завдання, які ставились і ставляться тими, що керують політикою в галузі художній. Коли говорити про те, що треба підвищити рівень мас, коли висловлено було гасло "мистецтво масам", то хіба що вкладали в розуміння цього лозунгу? Не тільки утворення нової літератури, а й уміння використовувати те, що є, все те, що треба одібрати і далі використовувати для підвищення рівня мас, щоб вони потім могли сприймати, зрозуміти те мистецтво, що буде творитися новими письменниками. Хіба ми можемо похвалитися, що у нас є? Хіба широкі маси розуміють новий революційний театр "Березіль", хіба Хвильовий зрозумілий, хіба Тичина дійшов до широкого читача? Хіба мова його для широкого читача зрозуміла? Я пригадую собі одну розмову з партійною людиною, що вчиться у вищій школі, яка мені казала: "Читаю Олеся і захоплююсь, а ось дали мені книжку 'Плуг', і я її не розумію, вона чужа, далека для мене".

Я думаю, що тепер перед нами стоїт проблема не "Просвіти", а іменно о с в і т и в самому широкому розумінні цього слова. І, може, тут нам треба не тільки думати про підвищення рівня цього читача, а й вивчити його. Дехто, може, думає, що ті оповідання, що пише Яковенко* чи плужани, дуже потрібні, але треба впевнитися, що вони доходять до широких мас. Колись народники думали, що те, що вони пишуть, читають і розуміють селяни, а коли Грінченко побув на селі, то побачив, що якраз ці твори часто не захоплюють читача. Я думаю, що проблема сучасного письменника, проблема "просвітянської" літератури — перш за все проблема освіти.

Далі про халтуру. Коли була вечірка, присвячена

* Яковенко — забутий уже тепер, колишній член літературної організації "Плуг". Власне він розпочав літературну дискусію, виступивши проти М. Хвильового. — Ред.

Черемшині, де виступав з вступним словом Зеров, поставивши проблему "культури і халтури", то він не називав халтурою перших ученицьких спроб молодих письменників. Але коли не називати їх халтурою, то треба якось інакше підходити, ніж роблять тепер безоглядні хвалителі перших "спроб пера".

А то напише людина два віршики і починає вже вважати себе великим письменником та сперечатись зо всіма. Наприклад, Яковенко, відповідаючи Хвильовому, гордо заявляв: "Я пишу всього 7 місяців і написав дві повісті і до десятка оповідань, причому одну з повістей вміщено в *Червоному Шляху*."

Я не пам'ятаю назви оповідання Яковенка, але ясно пригадую, що воно вразило мене тим, що було надзвичайно слабе.

Де ж перш за все вбачати халтуру? Халтура буде тоді, коли письменник не йде вперед, коли не робить того, про що говорив Хвильовий, коли використовує кліша і не працює над собою, не шукає.

Та він у наших умовах часто і не знає, яким шляхом іти. Ми багато говоримо про засвоєння старого письменства, про відібрання здорових елементів та пристосування до сучасних потреб, але конкретно дуже мало уявляємо собі, що це таке. Я наведу конкретний приклад двох різних підходів до класиків. У московському Малому театрі рік тому був диспут. На цьому диспуті виступав провідник "Лефу" Маяковський. Відповідаючи на закид Луначарського, він сказав: "Вот Анатолий Васильевич упрекает меня в неуважении к предкам, а я месяц тому назад во время работы, когда Брик начал читать *Евгения Онегина*, которого я знаю наизусть, не мог оторваться и слушал до конца и две дня ходил под обаянием четверостишия:

Я знаю: жребий мой измерен,
но, чтоб продлилась жизнь моя,
я утром должен быть уверен,
что с вами днем увижусь я.

Конечно, ми будем сотні раз возвращаться к великим художественным произведениям, и даже в тот момент, когда смерть будет накладывать нам петлю на шею, тысячи раз учиться этим максимально добросовестным приемам, которые дают бесконечное удовлетворение и верную формулировку взятой, диктуемой, чувствуемой мысли. Этого ни в одном произведении современных авторов нет".

Для мене важливий самий підхід. Його можна назвати емоційно-синтетичним підходом. Він дає можливість зрозуміти

30 твір. Ви бачите, що поет дійсно сприймає колишні твори, почуття, хоч він іншого напрямку, іншого світогляду. Беру інший приклад. Яковенко в останньому числі *Культури і Побуту* відповідаючи Хвильовому пише: "Кляса переможець, користуючись старим мистецтвом, як гноєм, висмокче з нього потрібні йому соки і утворить потрібне йому пролетарське мистецтво". Не думаю, щоб смоктати гній було приємно, і щоб таким чином можна було б шонебудь утворити. Візьму ще приклад — з Безименським. Поет, що зараз знаходиться на найлівішому фланзі російської літератури, пише:

Нам у Пушкина учиться
эпическому полотну...
Ти любишь Пушкина всего,
но если спросят про него,
то вспомнишь эпос как то разом.

Так само захоплюється і Казін! і багато інших: "Как хорошо проснуться утром и утро Пушкиным открыть". Поети справжні, культурні, вміють відчутти колишні цінності й використати їх так, як використовує художник художника. Можна зачитуватись письменником давньої доби, не "сучасним", і бути далеким від його світогляду. Коли читаєш такі твори клясичних майстрів, то їй переживаєш їх. Це не абстрактний підхід, не аналітичний, а свого роду синтетичний. Аналіза, гостра критика — дальший етап по цьому шляху засвоєння цінностей.

У нас, на Україні, цю проблему засвоєння ще не поставлено. В *Культурі і Побуті* вміщено, наприклад, статтю про "образність окремого слова". Звичайно, цікаво про це говорити спецам, але коли молоді поети пролетарські чи селянські беруть і використовують "образ самого слова", не розуміючи твору в цілому, вихоплюють тільки якісь елементи окремі, то в таких письменників трапляються цікаві (хоч і штучні, здебільшого) порівняння, епітети й т. ін., але в цілому твір не живий. Я думаю, що коли б знайдено було шляхи дійсно поглибленого, широго підходу до того мистецтва, що, може, іноді чуже для нас, але дає багато досвіду і будить емоції, то безперечно ми до певної міри знайшли б і шляхи до розвитку нового письменства.

А йдемо ми, безперечно, до реалізму, до простоти, ясности. Досить панували у нас за останній час туманна символіка, імажинізм та футуризм, які панують у багатьох письменників і до цього часу. І коли підемо цим шляхом, то будемо говорити тоді про Франка, Лесю Українку, як у Росії говорять про Пушкіна (*гучні оплески*).

Подав Олександр Филипович

НА ПОЧАТКАХ УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ (IV)

(До 200-ліття Василя Каразіна)

Юрій Лавріненко

VI. БОРОТЬБА ЗА ОСВІТНІЙ ЦЕНТР ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ

"... і раптом у самий розпал свого фавера (успіху в імператора — Ю. Л.) бере відпустку і пропадає у своїй вітчизні в Малоросії. Не думайте, що він поїхав відпочити, набрати нових сил, такі люди не стомлюються. Ні, він повертається через кілька тижнів до Петербургу з 618 000 рублів сріблом, що їх він вимолвив, виплакав у харківського і полтавського дворянства й купецтва на заснування університету в Харкові... Все йде добре, але вже помітно якусь неприязну силу, яка то там підкотить колоду під колеса, то тут спустить гальма... Затверджено проєкт Харківського університету, але колосальний задум Каразіна звужується... Він мріяв про центральний учбовий заклад не тільки всієї Малоросії, а й південно-західніх слов'ян, навіть греків. Йому хотілося залучити туди найбільші знаменитості вченого світу. Ляплас і Фіхте дали згоду їхати, викликані ним, але уряд вважав їх не по кишені..."

А Герцен, Імператор Олександр I і В. Н. Каразін

1. СТАРОКИЇВСЬКА ТРАДИЦІЯ ПЛЮС МОДЕРНИЙ ЗАХІДНЬОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД.

Початок змагання Каразіна за створення Харківського університету припав на 1801 рік, тобто якраз на соту річницю "Академії Могилянсько-Мазеповіянської в Києві" (таку назву її вживав Теофан Прокопович). Стараннями гетьмана Мазепи давня Києво-Могилянська Колегія (заснована 1632) дістала і від

32 імператора Росії титул і права академії указом 1701 року. Офіційна столітня річниця Київської Академії збіглась із її упадком.

Москва, ліквідуючи у 18 столітті козацько-гетьманську державу, нищила поступово і її культурну твердиню — Академію. 1780 року згоріла бібліотека Академії, найбільша на Україні. 1786 року Київську Академію позбавлено її матеріальної бази шляхом секуляризації українських монастирських маєтків. 1817 року Київську Академію закрито. Україна лишилася без свого освітнього сонця.

До відкриття Харківського університету Києво-Могилянська Академія була єдиним вищим учбовим закладом Наддніпрянської України (у Галичині Львівський університет існував з 1661 року, але 1805 року його тимчасово закрито). До відкриття Московського університету (1755) "Академія Могилянсько-Мазеповіянська" в Києві була центром освіти на всю Східню і почасти південно-східню Європу. Своєю структурою і силами Київська Академія наближалася до рівня подібних вищих учбових закладів на Заході, мала з ними зв'язки. Щождо України, то, на думку професора Олександра Оглоблина, "тут формувалися кадри української провідної верстви".*

Василь Каразин мав можливість добре пізнати історію Києво-Могилянської Академії щонайменше з двох джерел. З урядового доручення він ще раніше колись писав був записки до історії фінансів, медицини й освіти в Російській імперії на підставі петербурзьких і московських архівів. Архівні дані знаменито доповнив Каразинів домашній учитель Григорій Сковорода, який учився 10 років у Києво-Могилянській Академії, знав її досконало і свідомо переносив її традиції на Слобожанщину. Цим, мабуть, і пояснюється те, що в Каразиновому "колосальному задумі" (вислів Герцена) Харківського університету відчуваються масштабність і традиції Києво-Могилянської Академії: міжнародний проєктований засяг Харківського університету, його роль у формуванні української провідної верстви, понадстановий характер університету, самоуправа його як "наукової колонії", залучення до викладання західноєвропейських учених, наголос на вивченні латини, як однієї з мов викладання, — майже всі ці і їм подібні прикмети Києво-Могилянської Академії знаходимо в каразинському задумі й проєкті Харківського університету.

*Олександр Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, Нью-Йорк - Париж - Торонто: *Записки НТШ*, том 170, Видання ООЧСУ, 1960, стор. 136.

Було б, однак, грубою помилкою зводити харківський університетський задум Василя Каразіна до самої київської традиції. За сто літ наукове життя в Західній Європі пішло швидко вперед, залишаючи з кожним роком далеко позаду обмежану Московією Києво-Могилянську Академію. А Василь Каразін належав до того нечисленного в нас типу українця, що свій український патріотизм органічно і постійно поєднував із європейськістю. Інтелектуально він майже суцільно був європейцем, що часом казав і перше в Європі слово, робив першу ініціативу чи винахід. Зокрема він знав західноєвропейські університети в їх сучасному й минулому. Це спеціально підкреслив академік Дмитро Багалій у його найповнішій дотепер двотомовій історії Харківського університету.* Відзначаючи в харківсько-університетському задумі і плянах Каразіна вплив західноєвропейських зразків, Багалій пише: "... особливо помітний був вплив ідей Мейнерса — історика європейських університетів" (Багалій, том I, стор. 209).

Зрештою, киево-могилянська академічна традиція сама була значною мірою європейською. Отже, природно й логічно творець Харківського університету був у своєму творі свідомо суверенний: "Мені не хочеться, — писав Каразін у приватному листі до професора Іллі Тимковського, колеги в справі організації університету, — щоб ми були в чому б то не було під опікою Петербургу і Москви" (Н. В. Шугуров, "Илья Федорович Тимковский, педагог прошлого времени" (*Киевская Старина*, 1891, ч. 9, стор. 386).

Головна трудність і проблема для Каразіна була не в задумі чи проєкті Харківського університету, а в тому, як його здійснити супроти запеклого опору з боку імперської бюрократії, від урядових вельмож у Петербурзі до губернатора в Харкові. Не для того імперська бюрократія насильно гасила київське академічне вогнище, щоб зразу ж дозволити на Україні модерний європейський університет. Не те що свої великі гроші, а навіть простого дозволу на той університет на збір добровільних українських пожертв Петербург не хотів давати. Щоб здобути дозвіл, потрібно було українського маркіза де Пози при імператорському троні. Щоб зрушити русифіковане українське дворянство на подвиг великих добровільних пожертв і боротьби за університет — потрібно було громадсько-політичного українського провідника великого масштабу, непохитної віри,

*Проф. Д. И. Багалей. *Опыт истории Харьковского университета*. том I (1802-1805), Харків, 1893-98, 1204 стор.; том II (1815-1835), Харків, 1904, 1136 сторінок. Далі посилання на це джерело скорочено: Багалій, том... стор...

34 невичерпної енергії, бистрого й глибокого ума. Василь Каразин, взявши на себе ті обидві ролі, зважився на незвичайно тяжкий, затяжний політичний бій. І майже виграв його для університету, але програв при тому свій добробут і велику імперську кар'єру.

Перший плян дії народився в Каразіна, мабуть, тоді, коли він розробляв у Петербурзі для імператора записку про ним же заініційоване міністерство освіти (до речі, перше на той час у світі!). Тримаючи свій "колосальний задум" у таємниці від вельможних бюрократів, Каразин в особистій обережній розмові з Олександром I здобув у нього згоду на ідею створення університету в Харкові. Указ Олександра I про утворення міністерства освіти був виданий 8 вересня 1802. Що розмова Каразіна з царем про університет у Харкові була раніше, свідчить один цінний документ — лист Каразіна від 2 травня 1802 року з Петербургу до впливового в Харкові протоієрея Фотієва, якому Каразин під суворим секретом довірив свою таємницю.

2. ПЕРВІСНИЙ ПЛЯН ДІЇ.

У листі до о. Фотієва видно Каразінову стратегію і тактику боротьби за новий освітній центр України. Ми бачимо тут, мабуть, уперше Василя Каразіна одночасно в двох ролях задля однієї мети: в ролі маркіза де Пози при імператорі і в ролі українського лідера, який уже готує власні сили на Україні. Підкреслюючи, що пише покищо суворо таємно ("зберігати сіє в тайні до переведення в дію"), Каразин для заохочення свого харківського однодумця признається, що в розмові з імператором "висловив йому думку про заснування в Харкові університету що був би створений краще за московський і гідний був би називатися центром освіти південної Росії. "Ідею мою, — пише в листі Каразин, — прийнято прихильно, і я вже заходився був накреслювати плян щоб діяти..."

"Нічого й говорити про користь цієї установи і славу, що від цього для нашої вітчизни України прийти може. Ви далі за мене все це бачите і можете іншим показати з властивою Вам переконливістю. Скажу тільки, що витрат — аби була на саме діло добра воля — боятись нічого... Якщо дворянство, ухваливши зібрати 200 тисяч рублів, себто по одному рублю за душу поміщицьку, запросить до цього міських жителів різних станів. (...) А на попередні витрати і заходи зобов'язуюсь я виклопотати належні дворянству з казни 70 тисяч рублів"(...)

"Серце радіє, уявляючи вплив, що його справить ця установа

на край наш, у всіх відношеннях — моральних, фізичних і політичних. Харків процвіте за найкоротший час і матиме честь постачати найосвіченіших синів вітчизні” (...)

”В університеті повинно бути чотири факультети: філософський, юридичний, медичний і богословський. Потрібних професорів належить виписати, не шкодуючи витрат, із кращих країн за допомогою відомого мені професора тутешнього, що візьме на себе подорож до Німеччини. Латинська мова послужить засобом викладання, вона сама собою вдосконалиться від частого вживання і високої словесности, що її класу запровадити треба. Чужоземців, гадаю, приманить до нас більше клімат і достаток, що нагадуватимуть їм їхню батьківщину. В усій установі не буде ніяких розподілів за станами і заможністю. Кожний студент буде рівний іншому, хто б не був його батько. Тільки одні таланти і пильність даватимуть перевагу... (це породить змагання)... Одначе, Ви самі бачите доконечність зберігати сіє в тайні до переведення в дію. Таким чином... дворяни не погребують прославляти край народження свого красними мистецтвами... Оце головні риси сього пляну, що його я готую, і коли побачу, що дворянство уповноважить мене зробити формальну пропозицію Монархові, постараюсь, щоб його було височайше затверджено, і приїду для особистих і місцевих розпоряджень ще цього літа”. *

Як бачимо з цього Каразинового листа, великий плян розраховано фінансово і морально-політично на слобідсько-українське дворянство, як власну силу. Та її ще треба організувати, перевести з потенційної в кінетичну форму. Каразин свідомо бере на себе це політичне завдання.

3. НАЦІОНАЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ ГРУНТ І ОСОБЛИВОСТІ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ.

”Найбільш характерна особливість Харківського університету, — пише Д. Багалій, — у тому, що його засновано завдяки співчуттю і матеріальній підтримці харківської суспільности.”** І дійсно: те, що було незвичним для російських офіційних порядків (де все для центру і з центру, для казни і з казни!), те для України було природним і доконечним —

*Лист Каразина до о. Фотієва, див. у Г. П. Данилевського: “Василий Назарьевич Каразин”. *Сочинения Г. П. Данилевского*, том 21, СПб., 1901, стор. 130-133.

**Проф. Д. И. Багалей, *Очерки из русской истории*, том 2: *Монографии и статьи по истории Слободской Украины*, Харків, 1886, стор. 1.

36 створити свій освітній центр саме приватною, незалежною ініціативою, коштами й силами. Об'єктивно беручи, в цьому і виявилася воля поневоленої нації до Відродження. Характерно, що в останній третині 18 століття було кілька спроб українців відкрити свій університет: у Сумах (1767), у Катеринославі (1784), в Чернігові (1786). Та скрізь забракло власних коштів. * Чому ж тільки в Харкові здійснилося це бажання українців? Поперше, Слобожанщина мала політичного лідера — Василя Каразина, який поєднав свій особистий вплив і успіх в імператора з непохитною вірністю інтересам України.

Друга (і глибша!) причина слобідсько-української перемоги була в історичних національно-соціальних особливостях цієї східної землі України. Василь Каразин знав і навіть досліджував ці особливості. У статті "О древностях Слободско-Украинской Губернии" (1827) Каразин розвивав такі думки:

Заселення тутешнього краю прийшлими із Заходу, тобто з Дніпра, слов'яно-русами, які становили окреме поповнення, що його великоросіяни визнають під іменем "хахлов". Воно, це населення старіше тут за 17 століття. Дані про польські монети 1550 року знайдено в Павлові Богодухівського повіту... "Отже, були вже тут поселення ще до того, як знав про них російський уряд." Далі В. Каразин звертає увагу на так звані "городища" в Слобідській Україні і пише: "...декотрі з них певно старіші за Геродотові часи, отже старіші за все те, що, за винятком берегів Чорного моря, являє нам Росія. Та їх треба розкопувати і на се ще потрібні витрати багатих лордів". **

Думки Василя Каразина майже століття пізніше по-своєму підтвердив спеціалізований на історії Слобідської України академік Дмитро Багалій: "У першій половині 17 ст. постійного населення в Слобідській Україні (крім Чугуєва) не було... Переселення українців з-під Польщі в південну степову Україну московської держави почалося дуже рано... за Михайла Федоровича" (Д. И. Багалей, *Монографии и статьи по истории Слободской Украины*, Харків, 1886, стор. 2 і 4).

Знов же таки, як і В. Каразин, Д. Багалій підкреслює, що на Слобідській Україні найдовше існувала татарська загроза, як "основний фактор" життя. "Татари рушали сюди, — пише Багалій, — або великими ордами, або невеликими загонами.

* *Харьковский Государственный Университет за 150 лет*. Харків, 1955, стор. 8.

** *Сочинения письма и бумаги В. Н. Каразина*, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Харків, вид. Харківського університету, 1910, стор. 585.

Нападів першого роду було небагато, але зате їх можна уподібнити до нищівної хуртовини, що все знищувала на своєму шляху. У 1680 році татарська орда залила 18 українських міст і селищ (зруйнувала їх), перебила, взяла в полон або спалила 3 014 душ мешканців, зруйнувала 7 церков і 2 173 вулики бджіл, спалила 17 369 четвертин хліба, 1 571 копу сіна, 889 дворів, stodол і млинів і відігнала 21 770 голів худоби. Але і дрібні ворожі загони завдавали страшної шкоди населенню. Місто Перекоп було цілком спалене і зруйноване три рази” (Д. И. Багалеїт цит. *Монографії*, стор. 4).

В захисті свого краю брало участь все слобідсько-українське суспільство на чолі з козацькою аристократією (кілька предків Каразіна по материній лінії склали свої голови в боях з татарами). Козаки не відступали перед напасником, переходили в контратаки, часом заганяли орду далеко в безводні степи (щоб зволожити пересохлий рот — жували олов'яні кулі).

Пережитки татарської загрози для Слобідської України існували ще в першій половині 18 століття. Григорій Квітка-Основ'яненко (1778-1843) живо описує окремі епізоди козацької оборонної епопеї з усних оповідань ще самовидців (див. його “Татарские набеги. Выдержки из памяти”. *Альманах*, том IV, СПб., типография Жернакова, 1844, стор. 67-162). Типова українська ситуація: під такою загрозою з півдня треба було рахуватись із агресивним сусідом з півночі.

Перед татарською загрозою Московська держава відступила на “Білгородську лінію” у великоросійські етнографічні межі. Козаки витримали страшний натиск, утворивши собою т. зв. “Українську лінію”. (Між іншим, предок Василя Каразіна — сотник Семен Ковалевський, прийшовши з переселенцями із Вільшани Богуславської на Київщині, заклав на “Українській лінії” містечко Вільшану, мабуть, 1655 року. Звідси походить слобожанський рід Ковалевських, у тому числі й рідна мати Василя Каразіна).

Слобідсько-українські козаки захистили свій привезений з-над Дніпра козацький лад і культуру. Тут було 42 народні школи, працювали мандрівні вчителі, з 1727 року діяв Харківський Колегіум, створений за зразком Києво-Могилянської Колегії, в ньому викладав Г. Сковорода, вчився Микола Гнідич пізніше перший у Росії перекладач *Іліади* Гомера. Тут поблизу Харкова, в Мерєфі, народився легендарний кошовий Запорізької Січі — Іван Сірко, що був у 1664-65-67 роках полковником Харківського полку (*УРЕ*, т. 15, стор. 449). Розкиданий на великому просторі архіпелаг Слобідських козацьких полків мав,

38 як підкреслив Василь Каразин, тенденцію до вищої, державної консолідації: "Федір Шидловський, — пише Каразин, — був першим начальником усіх Слобідських полків. Він був і повновладним роздавачем доти незайнятих земель, приклади цього являють грамоти, подібні до малоросійських гетьманських." "Опісля почали присилати бригадирів із армії" (Василь Каразин, *Сочинения письма и бумаги...*, Харків, 1910, стор. 602).

У цих історичних діях формувалась місцева провідна верства — козацька аристократія (чи старшина). Алеж ті само обставини постійної татарської загрози спричинилися до скорішої (ніж у Гетьманщині) нівеляційної інкорпорації Слобідської України в Росію, а козацької аристократії — в російське дворянство. Про слобідсько-українське дворянство Дмитро Багалій дає такі характеристики на час заснування університету в Харкові:

"Харківське дворянство тільки недавно перед тим (у 1765 році) перейшло на мирний стан, до того часу воно являло собою воєнно-службовий стан. Ця слобідсько-українська старшина характером своїм нагадувала малоросійську. З 1765 року вона одержала права російського дворянства, а з 1785 почала користуватися самоуправою по (всеімперській) жалуваній грамоті, але й тепер ще у слобідсько-українського дворянства залишалися деякі особливі привілеї, і їх воно трималось дуже міцно" (Дмитро Багалій, *Історія Харківського університету*, том I, стор. 120.).

4. ВІДОБОРОНА "ОСОБЛИВИХ ПРИВІЛЕЇВ" СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ.

На порозі 19 століття деспотичний цар Павло I частково обмежив ті "особливі привілеї", ба навіть (майже окупаційно) розквартирував у бідному на житлову площу і малому тоді Харкові аж три полки регулярної російської армії, чим дуже обтяжив населення міста. (Мені не відоме, чи павловські обмеження зв'язані якнебудь із тією проклямацією і демонстративним повішенням опудала Павла I на одній із площ Харкова, що про них згадано на самому початку цього нарису).

У кожному разі важливим лишається те, що Василь Каразин взяв активну участь у тій боротьбі слобідсько-українського дворянства за відновлення скасованих "особливих привілеїв". Його тоді обрано депутатом до імператора з дорученням виклопотати в Олександра I "відновчу грамоту" на особливі привілеї. Каразин з властивою йому енергією і діловістю виконав свою місію до трону імперії дуже швидко.

Тож не дарма академік Багалій твердить: "Перед нащадками козацької старшини Василь Каразин мав величезну заслугу" (Багалій, том I, стор. 66).

Вістка, що Каразин здобув у імператора "потверджувальну грамоту" на "особливі привілеї" справила на слобідсько-українське дворянство враження радісної сенсації. Мабуть, з метою закріпити здобуту перемогу слобожанське дворянство, не без впливу Каразина, просило дозволу в імператора на загальний дворянський урочистий з'їзд у Харкові з "благодарственнымними молебнями" і збором добровільних пожертв на будову в Харкові "Олександрівської" лікарні чи притулку на знак вдячності Олександрові I. Василь Каразин, із свого боку, таємно плекав інакшу мету такого загального з'їзду слобідсько-українського дворянства, а саме: ухвалити формальну постанову про заснування коштом добровільних пожертв Харківського університету! Він провадив складну, тонко розраховану політичну гру між імперським урядом (в якого треба було дістати дозвіл на університет) і українським дворянством (в якого треба було дістати великі гроші). Для централістичної бюрократії було занадто багато вже самого з'їзду, нехай і з "благодарственною" метою. Бо одна справа випрохана й неохоче дарована "потверджувальна грамота", але інша справа — загальнослобожанське свято, масова маніфестація — для чого вона? За інструкцією генерального прокурора Баклашева (як думає Багалій), харківський губернатор Артаков справу загального урочистого з'їзду дворянства заборонив. Каразин, здається, тільки й чекав цього, бо негайно перейшов у контрнаступ. Разом із своїми активними прихильниками (ними були зокрема впливові серед дворянства Василь Михайлович Донець-Захаржевський і Григорій Іванович Шидловський) Каразин замінив "благодарственну" ідею "Олександрівського" притулку на ідею загального з'їзду з метою заснувати університет коштом дворянських добровільних пожертв. Каразин зумів досить швидко здобути в імператора дозвіл на такий з'їзд; заборони ген. прокурора Баклашева і губернатора Артакова були височайше знедійснені.

Нова перемога "нагорі" дала Каразинові нових особистих ворогів. То більш чітко бачив він потребу організувати рух "знизу". Це було негайно зроблене:

а) дворянство Валківського повіту на своїх зборах ухвалило організувати серед дворянства добровільні пожертви на заснування університету в Харкові;

б) приватна нарада дворян (головне прихильників університетського проєкту Каразіна) заслухала в Харкові промову Василя Каразіна включно з його "Предначертанием про Харьковський університет". У цьому пляні Каразіна проєктував університет як "всеосяжну" вищу школу, що об'єднує академії, інститути і навіть "наукове товариство", має власну друкарню й видавництво — усе під одним дахом окремого університетського містечка, спеціально для цієї "наукової колонії" збудованого. Нарада схвалила зібрати серед дворянства на ту ціль добровільні пожертви сумою на 400 000 рублів. Академік Дмитро Багалій у цитованій вище двотомовій історії Харківського університету високо оцінив проєкт Каразіна як такий, що був на рівні передових університетів Заходу: "... це мала бути суспільна установа в повному розумінні слова на подобу до університетів Швеції, Англії, Америки" (Багалій, том I, стор. 63).

Як бачимо, динамічна каразінська акція створення Харківського університету своїми власними українськими засобами тісно ув'язана з цілою соціально-політичною історією Слобідської України і зокрема з її провідною верствою — слобідсько-українською старшиною. Ця земля оборонила себе раніш від татарської загрози, а тепер іншими засобами борониться від російської нівеляції. Щоб довести свою акцію до переможного завершення (а до нього було ще дуже далеко!), — Каразін мусів здобути собі ще один мандат депутата, цим разом не в дворянсько-становій, а в понадстановій українській справі університету.

Політична зрілість і майстерність Василя Каразіна проявилась у тому, що він талановито поєднав станові інтереси дворянства й почасті купецтва із загальними інтересами України й Українського Відродження. Вихідну позицію — згоду дворянства й купецтва і дозвіл імператора на скликання загальнослободжанського з'їзду дворянства — здобуто. Тепер треба вивести на цю позицію всю масу слобідсько-українського дворянства, а по змозі й купецтва та частину інших верств населення. У згоді з цим пляном Каразіна діяв губернський дворянський провідник Харківщини Василь Донець-Захаржевський. Він надсилав (26 серпня 1802) листа до Єгора Урюпина, голови міста Харкова. Запрошує голову, купецтво і все міське населення до участі в святах і добровільних жертвах на університет. Подає при цьому плян проведення з'їзду дворянства і святочних урочистостей, просить голову міста подбати про святочне освітлення на ті дні міста й головних будинків. Міський

голова (очевидно вже раніше підготовлений Каразином) поставився до пляну й запрошення цілком прихильно (Багалій, том I, стор. 58-59).

Чим важливі всі ці деталі? Слобідсько-українське дворянство, скільки мені відомо, до того часу, мабуть, не знало своїх загальнослобожанських з'їздів, (як актив самоусвідомлення своєї української цілості). Вони жили давніше полками, а тепер губерніями. Сам факт такого Слобожанського дворянського з'їзду із значною конкретною метою був знаком і школою суспільного й національного пробудження Слобідської України до нового власного життя.

5. ЧЕРЕЗ СТАНОВЕ СВЯТО — ДО ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНОЇ АКЦІЇ.

Хоч каразинський плян був закросений у масштабах загального громадського руху, маніфестації, та було покищо далеко не певне, чи коли справа дійде "до кишені", дворянство масово дасть свої гроші? Як звичайно (особливо для дезінтегрованої нації!), знайшлись одразу свої рідні негідні противники; постала опозиція до пляну Каразина, підтримана губернатором і деким із впливових вельмож у Петербурзі (але міністер внутрішніх справ П. В. Кочубей тієї опозиції не підтримав!). Був навіть наклепницький донос у Петербург на Василя Каразина, нібито він у справі університету обдурює водночас і царя і слобідсько-українське дворянство. Насправді Каразин нікого не обдурював, щонайбільше не розповідав без потреби про свої найбільш глибокі, дорогі й далекосяжні сподівання. Щоб уникнути невдачі — Каразин з точним політичним тактом розділив цілу програму з'їзду на дві зовсім окремі частини: перша (кесарева — кесарю) — "благодарственні" для царя молебні, святкування наданої дворянству "потверджувальної грамоти" царя на колишні дворянсько-слобожанські привілеї — дістала в програмі з'їзду перший день 30 серпня 1802 року. Друга частина ("Боже — Богові") — справи заснування та уфундування Харківського університету — дістала всю необмежену наперед решту часу — день 31 серпня, що до нього фактично додався ще один день — 1 вересня 1802.

Професор Дмитро Багалій характеризує всі дні з'їзду, як "рішальні для долі Василя Каразина та його проекту", як "істинно історичний момент".

30 серпня відбувалося святкування надання дворянству царської потверджувальної грамоти. Його влаштовано

42 "найвищою мірою пишно й урочисто, як це видно із збереженого церемоніялу" (Багалій, том I, стор. 67). Каразин наче хотів цим першим днем залучити загальну увагу, а водночас відхилити майже неминучі підозри Петербургу. Врочистості 30 серпня були дуже імпозантні, наче в душі державного свята: гарматних салютів було зроблено понад двісті, дзвонили дзвони по всіх церквах міста, церемоніяльні походи від губернаторського дому, до і від катедри, врочисті служби Божі, промови, обід у губернаторському домі, увечері ілюмінація у всьому місті, концерт з оркестрою і хором, баль для урядовців і громадян... (Балій, том 19 стор. 67-68).

Урочисті маніфестації, масове свято 30 серпня під знаком відновлення "особливих привілеїв" та подяки імператорові піднесли настрій слобожанського дворянства, збудили увагу населення Харкова. Але Василь Каразин, незримий промотор і режисер дійства, не задовольнився досягненим. Навпаки, під враженням першого успіху повним ходом підвищив проєктовану раніш суму добровільних пожертв на університет до одного мільйона рублів сріблом! У п'ять разів більше, як початково сам намічав, удесятеро більше, як намічало валківське дворянство. Дехто налякався такої суми, а дехто і взагалі став проти самооподаткування. Щоб здобути перемогу над зачерствілим дворянським егоїзмом — потрібний був новий ідейний заряд сильніший за ідею "благодарности" перед царем.

6. ПРОМОВА ВАСИЛЯ КАРАЗИНА 31 СЕРПНЯ 1802 РОКУ.

Цей новий заряд дано в діловому зібранні дворянства наступного дня, 31 серпня, промовою Василя Каразіна. Вона належить до важливих сторінок історії української публіцистики.* Здається, оратор наче хотів повернути русифіковане дворянство, а з ним і купецтво обличчям до України, до будівництва рідної землі. Щоб зашепити дворянству України

* (Василь Каразин), "Речь, говоренная августа 31-го дня 1802 года, в собрании харьковского дворянства, депутатом его, коллежским советником В. Н. Каразиним, испросившим Высочайшее позволение на основание в городе Харьковом университета, *Молодик на 1844 год*, Харків, 1843, стор. 245-250.

Це, очевидно, єдина дотепер (перша і остання) повна автентична публікація тексту промови Каразіна, який сам сорок років зберігав її текст і передав в альманах *Молодик* (мені недоступний). Інші передруки промови майже всі часткові. Порівняно повніший із них: "Речь, говоренная в дворянском собрании Слободско-Украинской губернии 1. IX. 1802" (дата на один день пізніша). *Сочинения письма й бумаги В. Н. Каразіна...* Харків, 1910, стор. 534-537.

свіже почуття любови до вітчизни, а може, щоб і вмотивувати перед дворянами свою появу в новій ролі лідера українського руху, що ним він тепер стає, — Василь Каразин розвиває перед зібранням підготовну чи, сказати б, початково-перехідну концепцію “біологічного патріотизму” (любови до “краю народження”). Каразин говорить головне про освіту й можливості значного загального поступу України.

Уже в ораторській формі темпераментна, сповнена власною вірою і доброю логікою сугестивність, жагуча воля переконати слухачів — були такі значні, що дехто переяскравлює це як “благання на колінах, молитву з сльозами на очах” (Герцен, також і Данилевський, цит. том 21, стор. 121).

Василь Каразин (тоді ще молодий, мав 30 літ) говорив до переповненої залі слобідсько-українського дворянства з'їзду:

“Приємний поворот у свою вітчизну. І дим вітчизни солодкий. Якщо дикий grenландець, не будши спокушений квітучими полями Європи, ні пишними її будівлями, ні блиском розкошів... захоплено цілує замерзлий морський берег, що є його вітчизною, якщо жорстокість природи не могла відштовхнути його від клімату, що виплекав його, — то які ж мають бути почуття людини, яка повертається під благодворний небосхил, що був свідком ігор і розваг його дитинства! (людини), що вирвалась із столичного шуму, якого мирне її серце завжди жахалось, — у країну, що її звук він вважати едемом, пристано-вищем невинности, дружби і спокою? Отакі були мої почуття, Ласкаві Добродії! І такі бувають вони кожного разу, коли щастить мені відвідувати благословенний небом край... Все моє життя буде присвячене на докази того, що воно належить моїй вітчизні, а особливо тому краєві, що був вітчизною для понять моєї юности. Блаженний уже стократ, якщо випадок дав мені можливість зробити найменше добро найукоханішій моїй Україні...” (*Сочинения письма и бумаги В. Н. Каразина...* цитоване видання, стор. 535).

Про економічні потенції рідного краю і природні таланти українців була далі мова Каразина:

“Місцеве розташування нашої губернії робить її осередком південних найплідніших земель. Багатство власних виробів — се

Професор Дмитро Багалій подає таку довідку про публікацію тексту промови В. Каразина: “її подано, очевидно, самим Василем Назаровичем на сторінках *Молодика на 1844 год.* (Харків, 1843, стор. 245-250); порів. *Русская Старина* 1875, лютий, стор. 333-336. І тому текст її можна вважати за шлком достовірний” (Багалій, том I, стор. 69-70). Тут же Багалій подає свої витяги з промови. Мої цитати промови взято із зазначених вище передруків.

багатство, що його за браком водних шляхів не можна ділити з місцями менше плідними в Росії, притягає до нас людей, які, втішаючись нашими багатствами, поділяючи їх з нами, дали б нам взамін плоди свого ума, свого мистецтва, своїх промислів. Знані здібності земляків наших; в столицях звикли вважати таланти природним нашим добром. Благотворне наше повітря, лагідний клімат здібні заманити самих чужоземців, що їх ми запросимо до себе. Земля являє найбільшу готовість для всіляких запроваджень — науки й мистецтва отаборяться в нашій вітчизні; вони сприймуть її як свою рідну; вони пригадають собі священну для них Грецію, яка передала їх південному красі Росії в той час, коли решта Європи тонула ще в невігластві й варварськи проливала кров народів...” (у Багалія, том I, стор. 69-70).

Симпатизуюча ідеологічно орієнтація на античну Грецію (вона являла собою не централізовану імперію, а союз автономних держав, у якому Аteni були радше цивілізаційно-культурним, як адміністративним центром) — виявилась у промові Каразіна ноткою своєрідного українського месіанізму, як ось у такій заяві:

”Так, я смію думати, що губерні нашій призначено розлити навколо себе почуття гожости й освіти. Вона може бути для Росії те, що стародавні Аteni для Греції (...) Я гадав, що ми (очевидно, через вишкіл фахівців в університеті Харкова — Ю. Л.) поставимо мудрість у судах, що купці прийдуть до нас здобувати знання, що від нас вийдуть вітії, поети; що ми примножимо кількість лікарів... Я смів іще мріяти, що надзвичайне зосередження прикрасить, поширить це місто...”

”Пробачте відвагу мою! Сі думки я виявив перед августійшим монархом. Виконавці його велінь запевнили мене, що приємно було йому призначити Україну зосередженням освіти... Невже ви звинуватите мене за високі думки, що їх від юности моєї плакав я про країну нашу?.. Від Вас залежить тепер — виправдати мене або ж віддати на ганьбу і відчай! Тут стою перед Вами в ролі вашого друга або злочинця!” (Сочинения Г. П. Данилевского, том 21. СПб., 1901, стор. 121-122).

Щирість, темперамент, відвагу майстерно поєднано з обережністю і точним політичним розрахунком. Не забуто ”мрії юности моєї” — їх акуратно збережено в безпосередньому підтексті. Враження від промови Василя Каразіна у присутніх було велике. Навіть через 25 років очевидець, описуючи те захоплення промовою, ”не міг стримати сльозу”. (Багалій, том I, стор. 72).

Проф. Дмитро Багалій здивовано констатує, що в дотичних архівах записів про засідання 31 серпня 1802 року "не знайшлося" (том I, стор. 68). Це зрозуміле: стенограм за тих часів у Харкові ще не практикувалося, а на практичні постанови й протокол про пожертви було призначено додатково ще один день і засідання 1 вересня 1802. Василь Каразін, мабуть (з обережності), не дуже хотів, щоб його патріотична промова пішла з офіційними матеріалами загального зібрання до вищих урядових інстанцій у Петербург. Але Каразін зберігав текст промови в себе і аж через сорок років списав і опублікував її в українському альманаху *Молодик*, додавши до неї тексти двох історичних протоколів — дворянського і купецького зібрань із датами 1 вересня 1802.

7. ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ РУХ — МЕТОДА СТВОРЕННЯ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ.

Протокол зібрання слобідсько-українського дворянства зазначає: "для заснування та забезпечення університету в Харкові дворянство із своїх маєтків внесе 400 000 рублів... а що розміри університету несумісні з засобами однієї губернії і до нього будуть поступати із сусідніх губернь, — то харківське дворянство пропонує запросити до участі в пожертвах Курську, Воронізьку, Новоросійську, Полтавську, Чернігівську губернії, також громадян інших станів у Слобідській Україні" (Багалій, том I, стор. 73). Із названих губернь на ці запрошення погодились тільки українські губернії.

Загальні збори слобідсько-українського дворянства виявили своє повне визнання і вдячність Василеві Каразіню за ведену ним університетську справу в двох формах: у формі окремого "на великому папері" "похвального свідоцтва" і в формі обрання Каразіна на повноважного депутата слобідсько-українського дворянства для завершення справи університету перед імперським урядом та імператором (бо для фактичного початку будівництва університету ще потрібно було дістати офіційні урядові постанови або указ чи рескрипт самого імператора).

На пропозицію Каразіна зібрання обрало "дворянську комісію" для провадження маси справ практичної підготовки і будівництва університету, в тому числі й стягання зголошених пожертв тощо. З якихось (урядових чи місцевих причин) "комісія" виявилась неактивною. Другого Каразіна чи хоч пів-Каразіна в Харкові не знайшлося — весь велетенський тягар праці звалився на плечі Василя Каразіна, який з надлюдською (чи, може, просто козацькою) енергією і завзяттям переробив

46 усю малу й велику роботу та боротьбу. Пізніше в Петербурзі він здобув собі в особі професора Іллі Тимковського (син козацького старшини Переяславського полку) свідомого і здібного та мудрого побратима великого діла.

А покищо Каразин майже сам: "кує залізо, поки гаряче", поширює громадський рух за уфундування університету. Перший успіх поза межами Слобідської України здобуто в Катеринославі. Вже в січні 1803 року дворянський з'їзд Катеринославщини ухвалив добровільну пожертву 108 260 рублів у фонд побудови університетського центру в Харкові. Цей значний успіх пояснюється почасти, може, тим, що тоді новоросійським губернатором у Катеринославі був славний український діяч Миклашевський, мабуть, той самий, що його змістовну історичну силуету подав професор Олександр Оглоблін.* Миклашевський написав теплого листа до Василя Каразина, повідомляючи про значну моральну й матеріальну підтримку задуму Каразина з боку катеринославців. Цитуючи цього листа, Філядельф Васильович Каразин (син) додає від себе:

"Взагалі можна сказати, що якби дано було Каразинові свободу дії в університетській справі, не сотні тисяч, а мільйони надійшли б на користь цього університету від приватних людей. Але це було зірване репресіями проти Каразина".**

Херсонське дворянство схвалило зібрати поміж себе 40 500 рублів добровільних пожертв; сталося це 21 травня 1806 року вже після відкриття університету.

Цікаво, що слідом за дворянством включилось у цей громадський рух за перший високоосвітній центр нової України також купецтво (буржуазія).

Купецтво і громадянство повітових міст Харківщини пожертвувало 40 000 рублів.

Крім соціальних верств, що виявили свою волю, як верстви,

*Олександр Оглоблін, *Люди старої України* Мюнхен, в-во "Дніпрова хвиля", 1959, стор. 150-167.

У численній літературі про В. Каразина (її створили переважно росіяни) наче оминаються факти зв'язків Василя Каразина з українськими тогочасними діячами, хоч вони були не тільки з Григорієм Квіткою-Основ'яненком та іншими харків'янами. "Миклашевський, — пише проф. Оглоблін, — був зв'язаний фамілійними, родинними, службовими та особистими зв'язками з тими колами українського шляхетства, які, посідаючи впливові позиції в Петербурзі, шукали розв'язки української проблеми в рамках російської імперії і засобами всієї імперії." Новаторство Каразина було в організації власних українських сил і засобів. Цікаво, що Миклашевський практично й морально підтримав новаторство Каразина, наче творячи елемент містка між людьми старої і нової України.

**Філядельф Каразин, "Василий Назаревич Каразин. Основание Харьковского университета, 1802-1804", *Русская Старина*, 1875, т. XIV, стор. 190.

також окремі особи зголосились із добровільними пожертвами на суму 9 650 рублів. Як на ті часи — це все були великі гроші.

Українську буржуазію в цій університетській акції повело за собою харківське купецтво, серед якого, на думку Багалія, провели попередню пропаганду справи Василь Каразин і прихильний до його ідеї голова міста Харкова Єгор Урюпин. У протоколі загальних зборів купецтва Харкова 1 вересня 1802 записано пожертв на суму 181 008 рублів, підкреслено поруч освітнього значення університету також його ролю в економічному зростанні Харкова. Загальне купецьке зібрання, слідом за дворянським, також обрало Василя Каразина своїм повноважним депутатом до царя в справі університету — обставина досить не випадкова і приємна для Василя Каразина, як автора ідеї організації українського капіталу, про що мова буде далі. Окремий політичний інтерес являє в купецькому протоколі домагання скасувати військові постої в Харкові. Вище вже було згадано, що Павло I покарав Харків тим, що увів до міста аж три полки регулярної армії (малоросійський, легкострілецький харківський і олександрівський гусарський). Це був справді важкий тягар для міста, що мало в той час усього 5 373 мешканців. (Багалій, том I, стор. 80).

Цікаво, що вже через яких два місяці після постанови купецького зібрання Каразинові пощастило домогтися в імператора розпорядження (листопад 1802) про усунення в Харкові бодай набридлих "шлягбавмів" і "кордегардії". Це був тільки частковий успіх, бо добитися скасування в цілості військового постою в Харкові українському купецтву й Каразинові таки не вдалося. Губернатор Артаков, що ворогував проти Урюпина, як і взагалі проти ідеї університету, рішуче придушував всякий протест харків'ян проти московських військових постоїв (Багалій, там само).

Для характеристики глибини засягу українського громадського руху за харківський університет варто згадати, що також соціальна група так званих "військових обивателів" (нашадки простих козаків, хлібороби) виявила цінну допомогу університету: вони відступили майже даром (за незначну символічну ціну) 125 десятин високоцінної землі по сумській дорозі, що їх Каразин ще раніше вимріяв для спорудження університетського городка чи комплексу (в США тепер вживається для цього термін "кампус"). Тільки півстоліття тому на тій землі було "дике поле"; предки-козаки оборонили його своєю кров'ю від татарських наскоків, хвалилися "військові обивателі", їм приємно було бачити, як на цьому місці

48 закладається "Університетський Сад". Він існує там, як центральна окраса міста, і досі.

Згадую всі ці деталі, бо вони цінні не тільки грошовими та матеріальними пожертвами, а і як показники всенародности українського громадського руху за уфундування приватними українськими силами й коштами першого модерного університету — нового освітнього центру України. Майже всі соціальні шари населення значними сумами і певними заявами виявили співчуття "колосальному задумові" Василя Каразина.

Академік Дмитро Багалій у своїй двотомовій першоджерельній історії Харківського університету за перші тридцять років його існування (1805-35) детально документує окремі пожертви, а загальну суму їх визначає на 658 000 рублів (том I, стор. 73-90). При тому дослідник дає таку загальну характеристику цьому історичному явищу:

"Такими значними жертвами висловили своє співчуття до створення університету в Харкові майже всі стани — дворянство, купецтво і громадянство, військові обивателі... цехові й міщани, як ми бачили, також співчували підприємству В. Каразина. Нарешті і духовенство... поставилося до нового освітнього центру з повним співчуттям і пошаною" (Багалій, том I, стор. 90).

Василь Каразин вийшов із цієї історичної пригоди формально й морально визнаним провідником руху, що став одним із перших каменів у фундаментах Українського Відродження.

Першу перемогу майже здобуто — тепер ще треба відстояти її плоди від скорпіонів російського централізму.

8. ЄДИНОБОРСТВО З ЛЕВІЯТАНОМ ІМПЕРСЬКОЇ ЦЕНТРАЛІСТИЧНОЇ БЮРОКРАТІЇ.

Це характерна риса біографії В. Каразина: систематично в певних переможних моментах його життя навколо його особи здійснювалася хуртовина інтриг, наклепів, загроз. (У цій непроглядній хуртечі якимось зникає для наступних поколінь чітка силуета несамовитого політичного борця. Може, цього не сталося б, коли б його ще з дитинства старанно збираний багатий особистий і фамільний архів та велика бібліотека не згоріли разом із батьківським двоповерховим домом у селі Кручик у 1836 році, в час, коли він був відсутній для чергових відвідин Харкова).

Каразин не знав, що його чекає тепер у Петербурзі.

Здавалось, усе було задумане й виконане законно, точно й чесно. З почуттям перемоги, озброєний протоколами дворянства й купецтва своєї вітчизни, їхніми депутатськими мандатами, нарешті, дуже великою, як на ті часи, сумою добровільних приватних пожертв українців — Василь Каразин помчав "на перекладних" понад тисячу кілометрів до Петербургу. Він хотів особисто доповісти імператорові про зроблене ним у Харкові, щоб зразу ж дістати указ Олександра I про створення університету, бо намірявся відкрити університет якнайскоріше, 12 грудня 1803 року.

Жорстока помилка! До університету було ще далеко! У Петербурзі він побачив своє впливове становище при Олександрі I взагалі захитаним. (Одну його формальну необережність, доконану з найшляхетнішою інтенцією, придворні вельможі представили цареві як низький егоїстичний вчинок). У наслідку Каразина навіть не допустили в Зимовий палац, щоб дати звіт цареві про харківські дії і дістати урядове повноваження керувати будівництвом університету. Каразин одержав наказ передати "по начальству" свою рідну дитину — всі справи й папери щодо заснування Харківського університету. Противники радо забрали всю харківську університетську справу до своїх довгих шухляд і цілого півроку тримали її, не подаючи до відома імператорові. Було навіть наказано заарештувати Каразина, але Олександр I додав, щоб через 24 години й звільнити. Єдиноборство Каразина триває. Нарешті, міністер освіти Завадовський передав справу, нічого доброго для неї не зробивши, міністрові внутрішніх справ В. Кочубею. (Багалій, т. 1, стор. 91). Кочубей був дещо інакша людина, він не ставився до Василя Каразина вороже. Тим часом розворушені початим ділом харків'яни нервувалися, писали здивовані листи в Петербург до свого депутата, бажали знати причини затримки справи. Втративши терпець, Каразин пише до В. Кочубея офіційний меморандум з проханням доповісти справу імператорові, щоб можна було негайно приступити до будівництва і відкриття університету:

"Найясніший графе! — писав Каразин. — Пробачте відвагу, з якою я нагадаю... про харківську справу... З певністю, що установа цього роду може бути найбільшим подарунком для України і всієї південної Росії, що вона доконечна там навіть з фізичного та комерційного боку, я плевав думку про неї далеко раніше, ніж дбайливе око уряду... могло зупинитися на школах... Дворянство і громадяни цієї губернії... виявили несподіваний і дотепер у своєму роді єдиний порив патріотизму, не зважаючи на

50 суперечливі крамоли й непорозуміння. 70 000 щорічного прибутку дають на додаток до тієї суми, що її на нашій університеті з казни призначено може бути. Ціла губернія в особі депутата свого приходиться до престолу і приносить свою обіцянку” (Філядельф Каразин, цит. вище праця, *Русская Старина*, 1875, т. XIV, стор. 187).

Резолюція графа Кочубея: “Негайно написати доклад”. Кочубей ухилився від небезпечно-дражливої української справи і передав її на конвайєр бюрократії. Українці не переставали писати з Харкова, допитували свого депутата про хід діла. “Становище його ставало нестерпним” — пише про Василя Каразіна його син Філядельф (там само).

Зрештою, тривалість і витривалість зусиль В. Каразіна і ще рештки його особистого впливу на Олександра I взяли своє. Після піврічних проволікань прохання слобідсько-українського дворянства схвалити його пожертви на харківський університет таки доходять до імператора. У січні 1803 року Олександр I дав “милостивий рескрипт” харківському дворянству, виявив вдячність харківським громадянам, нагородив декого орденами й чинами, зокрема губернатора Артакова — противника самої ідеї заснування в Харкові університету. Хотів нагородити і Василя Каразіна, але той рішуче відблагався від царської нагороди — може, для того, щоб його університетська акція не виглядала “кар’єристичною”, а може, для того, щоб ціла справа створила прецедент політичної поступки Україні (а не особі). Натомість Каразин просив нагородити активістів приватного зафундування Харківського університету, зокрема домігся нагороди для дворянського провідника Василя Донця-Захаржевського, свого дуже помічного приятеля і однодумця щодо справи університету. Придворні вельможі, що мали вплив на царя, зловжили Каразіновою скромністю, щоб залишити Каразіна не тільки поза нагородами, а й поза керівництвом справами здійснення проекту Харківського університету. Те керівництво було доручене графові Северинові Потоцькому, одночасно призначеному й на пост начальника новоутвореної Харківської учбової округи. На поміч С. Потоцькому було приділено професора Іллю Федоровича Тимковського, розумного й освіченого сина козацького старшини Переяславського полку (закінчив Києво-Могилянську Академію, а потім Московський університет). Оскільки С. Потоцький зразу виїхав на пару років за кордон, роля Тимковського стала значнішою. Каразин швидко залучив Тимковського в число ділових ентузіастичних будівничих університету. Як побачимо потім, листування Каразіна з Тимковським являє цінне

джерело для цього епізоду нашої історії. Тимковський то більш цінним був для Каразіна, що Каразінові було дозволено брати участь тільки "в місцевих розпорядженнях разом з особами вибраними дворянством для полагоджування справ університету". * Таким чином великий громадсько-політичний успіх Каразіна на Україні стараннями придворних вельмож перетворено на його особисту поразку в Петербурзі.

Бій за "освітній центр України" переходив у нову стадію. При чому час діяв не на користь Каразіна, бо Олександр I дедалі взагалі більше перехилявся від початкового "ліберального" курсу в реакційно-февдальну тінь таких вельмож, як князь Олександр Миколаєвич Голіцин чи й сатрап Аракчєєв. Розчарований, а зокрема занепокоєний упертою відмовою імператора прийняти його бодай на коротку розмову, — Каразін кидається в дію. На початку 1803 року він вирушає назад до свого Харкова, з єдиною метою фактично прискіпити відкриття університету, поки остаточно не закріпилася зміна політичного курсу царя. Які тяжкі думки обсідали його в дорозі на Україну, можна бачити з його відчайдушного листа до царя, писаного з Орла по дорозі на Україну. При цьому його темперамент завів його у другу тактичну помилку (першою було не доконечне загострення ворожнечі з міністром освіти графом Завадовським). Василь Каразін пише до Олександра I:

"Я почуваю всю небезпеку, що загрожує мені, і з усім тим пишу до Вас. Я пишу з дороги на Україну, куди спішити мав я всі причини на світі. (...) Ви підтримаєте дух, розлитий у всіх діях Вашого царювання, дух повної політичної свободи, Ви не захочете одним ударом знищити щонайменше на пістоліття всяку сміливу діяльність (...) Не маючи надій, зухвало додаю таке: вельможі зачерствілі в нечувственому своєму егоїзмі, не люблять, не можуть любити тебе; середне і нижче дворяцтво цілком тобі віддане (...) Ось мета моя. Я не прохаю прощення в моєму зухвальстві: якщо ти той Олександр, улюбленець і надія Росії, яким заповнено було всі мрії моєї юности (...), якщо ти той справді, то навіщо мені вибачатися?!.. Якщо ж ти тільки самодержець, то жадні виправдування не допоможуть зменшити провини моєї, і я готовий прийняти за неї кару, готовий тепер, у найбільш квітучому періоді мого життя, серед радощів і надій, що чекають мене напередодні, може бути, мого одруження, (готовий) усім цим пожертвувати, і голосно це кажу перед лицем Всевидючого" (Філядельф Каразін, цит. праця, стор. 198).

* В. Срезневский, "Каразін Василий Назарьевич", *Русский Биографический Словарь*, том VIII, стор. 489.

Імператор Олександр, мабуть, ще зберіг якийсь особистий сантимент до Каразина, бо обмежив арешт до 24 годин і відстрочив його. Але цілого бою (проти февдалів-вельмож, як і для себе особисто) Каразин уже не міг виграти. Ніяка сила не змогла б тоді зразу повернути февдально-кріпацьку російську імперію на європейський ("буржуазний") шлях розвитку. Каразин тільки накликав на себе вельмож, розширив фронт боротьби.

А тим часом труднощі з одним Харківським університетом були величезні: пожертви поступали готівкою не так швидко, як підпискою, їх треба було далі виборювати. Заатаковані в каразинському листі вельможі, будучи в ролі керівників уряду, насамперед заблюкували навіть вже реалізовану частину пожертв (її надсилано до Петербургу). Будинок генерал-губернатора, початково плянований для університету, займав губернатор Артаков і не хотів із нього переїжджати, бо, мовляв, "вулиці харківські були тоді непроїжджі через весняне болото..."

Каразин, натрапивши на такий упертий опір імперської бюрократії, діє рішуче й відважно на власну руку, витрачає на справи університету власні гроші, заходить у особисті борги під заклад спадщинного маєтку в Кручику: так, уже перебудовується якийсь інший будинок для майбутнього університету, прискішено приїзд професорів, а згодом також закордонних техніків — майстрів 22 професій. 23 березня 1803 року Василь Каразин пише листа до професора Іллі Тимковського в Петербург, як офіційного помічника графа Северина Потоцького в справах підготовки університету. Кличе його в Харків на допомогу:

"Приїжджайте, милий мій друже! Ми будемо радуватися разом про безліч добра, що його можемо зробити (...) Ентузіазм тут загальний. Я передбачаю, що (...) поллються з усіх боків патріотичні датки понад ті, що вже відомі. Уявіть, що є купці, які торгують перекупним товаром без власних капіталів, які (купці) пропонують тепер по тисячі рублів. Правда, є і перекірливі громадяни, як і дворяни. Але ми будемо старатися загодити їм всіма способами. Дотепер збір університетської суми мало-значний і через нерішучість і крамоли зовсім був припинився. Але тепер є надія..."*

Тимковський приїхав і виявився дуже помічним, діловим розумним співбудівничим університету. Це дало змогу

*Н. В. Шугуров, "Илья Федорович Гимковский — педагог прошлого времени", *Киевская Старина*, 1891, август, стор. 212-236, сентябрь, стор. 375-406, октябрь, стор. 82-97. Цитата з листа Каразина — август, стор. 233.

Каразинів їздити до Петербургу воювати за те, щоб зняти центральні гальма з будівництва університету. Як далеко заходив Каразин у боротьбі з левіаном бюрократичного централізму, свідчить Каразинів лист до Іллі Тимковського з Петербургу в Харків від 1 жовтня 1803 року. Каразин пише:

”Після нудьги і неприємностей усякого роду ледь не приходимо до найприємнішої розв’язки! Усно (здається, в кінці цього місяця) узнаєте Ви багато. Тепер даю знати Вам тільки текстом Святого Письма: не уповайте на князи, в них же несть спасенія! І я довідався про це найжорстокішим досвідом, і цей досвід, що визначив назавжди систему мого життя, є причиною тому, що донині бідний університет наш остався в забутті, це слово ще дуже слабе для почуттів серця мого.

”Заспокойте шановних товаришів наших (мова мабуть, не тільки про харків’ян, а й уже прибулих професорів, що, чекаючи відкриття університету, були побутово не влаштовані); все піде якнайкраще. Скажіть, що число їх скоро збільшиться... Повідомляю Вас ще між іншим, що днями відправлено Вам книги на трьох возах, і незабаром відправиться ще стільки само. Щождо друкарні, то через згаданий вище досвід не зроблено й кроку, щоб придбати її, але я постараюсь повернути крутіше... Ми будемо мати власного фактора, що з ним я завтра ж таки зроблю контракт. Одержимо (й інших майстрів) кращих, які є в Петербурзі... і зробимо все на місці. Мені не хочеться щоб ми були в чомунебудь під опікою Петербургу і Москви. Чому не мати всього свого? з нашим способом це преможлива справа”... ”Не встигаю тепер сказати мою думку у всій її ширині, та розумному досить натякнути.” ”Ні, ваші сіятельства і ваші превосходительства! Я думаю інакше: головним (якщо не єдиним) предметом заснування університету був у мене добробут моєї милої країни і південного краю Росії, а не постачання вам донесень, що над ними можна помудрувати години дві-три, а потім наказати ‘приобщіть к делу’.

”Будьте спокійні, найлюбший Ілля Федоровичу! не втрачайте духа і шляхетної Вашої дійовости. Ми зробимо незрівняно більше, ніж допускають наші противники. Вони зміряли свої політичні сили, та для виміру нашої впертости в доброму намірі не мають вони масштабу. Обіймаю Вас від усього серця і прошу щиро поклонитися панам нашим співробітникам. Ваш навіки відданий слуга і друг В. Каразин” (Н. В. Шугуров. цитована праця, *Киевская Старина*, 1891, вересень, стор. 385- 386).

9. "ПРЕВЫШЕНИЕ ВЛАСТИ", "УСЕРДИЕ К ХАРЬКОВУ НЕ У МЕСТА".

При всій старанній обережності у висловах поданий вище лист Каразина до колеги в ділі підготовки університету позначений тоном якоїсь рішености до особистої незалежности від всеімперських вельмож-централістів, тон вірности своєму історичному призначенню, "моїй милій країні".

І він як пише — так і діє. Для потреб будівництва університету й модерного урбаністичного розвитку Харкова в цілому Каразин без дозволу й грошей уряду самостійно контрактус і негайно відправляє до Харкова 32 родини чужо-земних майстрів-техніків, що їх розшукав у Петербурзі, разом з їхніми струментами й машинами: друкарі з друкарнею, словолитня з майстрами до неї, переплетник, тесля, слюсар, токар, бляхар, бронзівник, керамік, панчішний фабрикант, шкіряник, колісник, ткач, капелюшник, швець, мідяник-карбувальник, олов'яник, скляр, сідляр, оббивальник, майстер екіпажів, коваль, садівник і навіть два пекарі — всього 32 фахівці, всі нового чужо-земного технічного вишколу й досвіду (Багалій, том I, стор. 151).

Ця технічна фахова сила мала обслуговувати не тільки будівництво університету, а й підготувати з місцевої української молоді, як своїх учнів, власних українських фахівців та тим самим прискорити промисловий розвиток Слобідської України. Декотрі фахи розраховано на потреби запрошених із Заходу професорів і вчених (наприклад, пекарі). Словом, у цьому каразинському імпорті західньої техніки відчувається патріотична амбіція піднести Харків із стану типової російської провінції, що тоне в непроїжджому болоті під солом'яними й дерев'яними дахами, до ступня більш розвиненого європейського міста, гідного якщо не столиці краю, то його університетського освітнього центру. Зокрема тут явно виступає задум і практичний початок друкарсько-видавничого центру при університеті в Харкові, значні наслідки якого побачимо в дальшому розділі.

Звичайно, значні затрати на таку велику операцію з роками цілком виправдались і економічно і культурно. Але тепер, коли й університету ще нема (власне для прискорення його будівництва Каразин потребував майстрів), — тепер цей захід Каразина здався централістам безпотрібною витівкою гарячої амбітної людини. Здивування і гнів в урядовій вельможній верхівці. Навіть неворожий Каразинові росіянин Н. Н. Новосільцев (член недавнього "негласного комітету", учасник ліберальних реформ,

тепер офіційний замісник графа Северина Потоцького по Харківській учбовій окрузі, отже, безпосередній начальник Каразіна) став рішуче проти законтрактування закордонних майстрів для Харкова. Його загальний "лібералізм" не поширювався на Україну. Та Каразін пішов "ва банк", він уже нікого в Петербурзі не слухався. Майстрі вже були в Харкові. Новосільцев образився і подав офіційну скаргу до міністра освіти графа Завадовського, чим поставив цього українця (родом) у делікатне становище. Завадовський вже й раніше був лихий на Каразіна (хоча б тому, що деякі важучі Каразинові проєкти й папери подавав цареві, як свої власні). Завадовський заручився від графа Потоцького його писаною opinією про Каразіна, яка була складена невороже, але ухильно-неутрально та закидала Каразинові: "усердіє к Харькову не у места" (Багалій, том I, стор. 143). Завадовський приписав Каразинові (неслушно, як думає Багалій) "превишеніє власті", дав розпорядження С. Потоцькому, як попечителеві Харківської учбової округи, вчинити Василю Каразинові офіційну сувору догану та заборонити йому "мешаться" в справі Харківського університету. Імперський міністер очевидно знав, що цією забороною касує не тільки особисті бажання і наміри Каразіна, а й наданий йому слобідсько-українським дворянством і купецтвом мандат "повноважного депутата" до трону в усіх справах університету! Щоб політично знищити Каразіна і його громадську позицію депутата, справу передано на затвердження імператора, самодержця всієї імперії. Видно, в цій справі (ще, мабуть, не дослідженій істориками) діяв проти Каразіна ще хтось більш впливовий при троні, бо запропоновану міністром освіти кару "височайшим повеленієм" було не тільки затверджено, а й значно посилено. Цар взагалі звільнив Каразіна з державної посади "в відставку" з нагородою чином "штатського радника". Було це 27 серпня 1804 року. (*Сочинения Г. П. Данилевского*, том 21, СПб., 1901, стор. 104. Тут подано "весь в точности" "Формуляр В. Н. Каразіна", стор. 103-104).

Усунений із всеімперської позиції, Василь Каразін не визнав, зігнував скасування його українського "депутатського мандату" в справах університету. Навіть "Височайшеє повеленіє" не збило інерції і розмаху Василя Каразіна, як українського діяча. Перед урядом він тепер діє через (ідейно здобутого ним) цінного товариша праці професора Іллю Тимковського (він мав далі посаду помічника графа С. Потоцького в справах візитації Харківської учбової округи і підготовки відкриття Харківського університету). Тимковський під сильним впливом Каразіна являв цінну підмогу. Другу цінну підмогу в справах університету

56 являв створений Каразином ще в квітні 1804 року "Комітет" професорів майбутнього університету — новоутворена стараннями Каразина місцева сила. Третю силу організував Каразин ще раніше, це — прихильні йому елементи слобідсько-українського дворянства й купецтва на чолі з дворянським провідником Василем Донець-Захаржевським. У час і після поразки при троні Василь Каразин діє з подвоєною енергією, він бо бачить, що час у Петербурзі діє проти нього — Олександр І стає зряддям найреакційнішого крила вельможних февдалів, висувається організатор масового державного терору Аракчєєв. Спостерігаючи відважний розмах дій Каразина, проф. Ілля Тимковський з тривогою попереджує його в листі:

"Діяльність Ваша є полум'я, що все пожирає і Вас самих, є буря, що крушить усе крушимо і роздирає хмарища грозові, за якими слідом набіжить справжня грозовиця" (В. Срезневський, цит. джерело, стор. 490). "Дійсно, — коментує один лист Каразина проф. Багалій, — упертість Каразина в досягненні поставленої мети — утворення Харківського університету — була велетенська і, врешті-решт, вона зломила опір одних і зрушила інертність інших" (Багалій, том I, стор. 135).

Перемагаючи петербурзькі перешкоди, Каразин прискорює темп дії, підганяє в Харкові інших: приспішує все ще нелегку реалізацію обіцяних добровільних пожертв; звільнення для університету генерал-губернаторського дому. Що губернатор уперто не хотів переселятись із того дому, то Каразин, не дочекавшись переселення, прибиває на будинку велику вивіску: "Державний університет". Працюють курси для підготовки кандидатів у студенти, зокрема навчають латинської мови. Каразин наглить проф. Тимковського (в Петербурзі) прислати до ще не відкритого університету законтракованих професорів — з новоприбулих як уже сказано вище, твориться "комітет" професорів для допомоги в підготуванні університету...

Прискоривши підготову відкриття університету в Харкові, Каразин їде до Петербургу, щоб запобігти там можливим неприємним несподіванкам. При тому він ще пробує рятувати рештки свого недавнього значного впливу при троні. Та в імперській столиці перспективи для реформаторів-свободолюбців гіршають з години на годину. Все вище підноситься при троні зловісна постать Аракчєєва. Страх визначає поведінку людей. Даремно Каразин стукає в двері впливових... Без посади й заробітку, без грошей, відштовхнений усіма в Петербурзі, — слобожанський маркіз де Поза "закладає останній перстень" (колись йому дарував імператор), щоб виїхати додому на

Україну. Там до нього згодом поставляться інакше: виберуть його хронологічно першим почесним членом університету, викуплять його векселі і закладений батьківський дім.

10. ВІДКРИТТЯ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ.

Воно відбулось 17 січня 1805 року — як значне всенародне свято, яке тривало три дні — під дзвони по всіх церквах міста. Були врочисті маніфестації, промови, бенкети для сотень присутніх людей (і, такий деталь, — частування цукерками в натовпах на вулицях”), оркестри, хори, спеціально скомпонована ораторія.

”Це було не звичайне офіційне відкриття нового учбового закладу, — пише проф. Дмитро Багалій. — Це було справжнє ‘свято освіти’ для міста, для всієї України і навіть для ‘південного’ краю Росії. Думку про доконечність установи, розсадника вищої освіти в краю ясно усвідомлювали всі. Всі були перейняті нею і всі пристрасно бажали її здійснення. Такий був настрій суспільства” (Багалій, том I, стор. 190).

Керував усім Комітет університету, який наперед схвалив докладно складений церемоніал свята і 4 000 рублів на його влаштування. Склав той церемоніал професор Ілля Тимковський, користуючись проєктом церемоніялу, що його ще раніше колись склав був сам Василь Каразин. В основу всіх урочистостей покладено думку про освіту і прихильність до неї Олександра I.

У мистецькому оформленні свята переважали елементи клясики й барокко. Архітекторві Васильєву було доручено скласти проєкт перспективного емблематичного ”храму Слави”. На викладача живопису, Матеса, покладено накреслити ідею емблематичної картини. В проєкті архітекта Васильєва нарисовано було храм з портиком іонійського стилю, у фризі його зображено різні емблематичні фігури й інструменти, що стосувалися наук. Храм цей ніби стояв в Атенському ліцеї, а поміж деревами прогулювалися найславетніші грецькі філософи. У проєкті ”прозорої картини”, поданому Матесом, зображено Олександра I в Марсовому одязі і Аполлона — вони подали один одному руки на знак дружби. Перед ними курився тиміям, а над ними летіла слава з трубою (Багалій, том I, стор. 191). Про незвичайну величину ”прозорої картини” свідчить те, що дві згадані людські постаті на ній мали висоту близько 10 метрів кожна.

Важливішими за врочисті процесії з університетського будинку до соборної церкви і назад, за урочисті літургії,

58 освячення найвищої грамоти університетові — були на святах промови. Сам єпископ Слобідської України і харківський, Христофор Сулима, що звичайно не виступав з проповідями, цим разом, відправивши літургію, виголосив змістовну промову про значення освіти й розуму в житті людей і народів, а зокрема — для молоді. В промові єпископа Сулими відчувалися відгомони деяких гуманістично-просвітницьких ідей Григорія Сковороди. Єпископ говорив:

”Благословенний початок! Щасливі часи, увінчані славою золотих віків! Творці (...) цього підприємства для молоді присвячують всю свою увагу, все старання для щастя юних сердець (...) Сей великий подвиг скільки вміщає в собі благо-розумія, шляхетности і людинолюбства, стільки заслуговує вдячності і прославлення в пам’яті нащадків ... Розум і воля суть найвищі переваги людини (...) Що більш пристойне і потрібне людині — як пізнати самого себе, початок, кінець, достойність, з якою її створено? Освіта веде до істинного пізнання Бога і його творіння — видимої природи (...) Що миліше і славніше — як бути корисним членом суспільства? ... аби виправдати невинність, захистити добро, осудити порок, врятувати убогого від неправедної руки сильного” (Багалій, том I, стор. 193-196).

Поза тим в інтелігентно-програмовій промові слобідсько-українського єпископа Христофора Сулими одною з провідних проходила думка про всевизвольне значення пізнання істини. Єпископ відзначив всенаціональний характер свята відкриття університету: ”Священне починання діла сього помножує радість і втіху щасливих мешканців града сього і всієї довіреної мені пастви”.

Як процесія численних учасників свята повернулась із собору до університетського дому — Андрій Прокопович, протоієрей собору і ректор Харківського Колегіюму, вчинив обряд водопосвячення коло ”Найвищої грамоти” й Статуту університету і теж виголосив коротку промову:

”Шановне зібрання! Настав світлий день жаданного благополучія щасливої України (...) Зорі освіти у граді сьому засіяють одини у всій своїй величі...”. Кінцеві слова Прокоповича були до студентів: ”Хто буде сей юнак? Він буде добродійний начальник, безсторонній суддя, розумний воїн, добросовісний купець, працьовитий ремісник і хлібороб... Блаженна країна ця! Блаженний град сей!” (там само, стор. 197).

Як було посвячено університетські будинки, закінчено духовну церемонію, заслухано концерт хору, — в

університетській залі для публічних зібрань виголошено три світські промови. Цю, сказати б, "академічну" частину врочистостей розпочав промовою таємний радник і сенатор, попечитель Харківської учбової округи граф Северин Осипович Потоцький. Тільки півроку тому він на підтримку доноса Новосельцева подав від себе, що в Каразина "усердіє к Харькову не у места". Тепер цей високоосвічений польський аристократ мав делікатне завдання переключити харківсько-українське досягнення і свято в баянс заслуг російського імперського уряду. Відповідно було заголовлено тему промови Потоцького: "Про нове в Росії влаштування шкіл і їхню користь". Промовець сугерував, що панівний в урядових колах погляд вважає народну освіту найважливішим із державних завдань. Навряд щоб хтось із слухачів уявляв у ту мить, що цей "урядовий" погляд чи не перший зформулював Василь Каразин ще в його першому листі до Олександра I, а потім з великим трудом домігся його схвалення царем і урядом. А втім, будьмо справедливі: Северин Потоцький явним противником Каразина не був, був з нього ширий прихильник освіти й поступу. Зрештою він частково врахував характер і амбіцію країни та дух okazji, при якій він тепер виступає. Не доцінюючи попередні культурно-освітні досягнення чи традиції козацької Слобожанщини, Потоцький в унісон загального настрою говорив:

"О, яке радісне видовище для спостерігача... бачити нарешті оселення наук на тій землі, яка дотепер була тільки театром спустошень і боїв. Ваші хоробрі предки відвоювали цю землю у татар; але тепер самої хоробрости не досить. Навіть для воєнної тактики доконечна наука. Ви заявили вже запал до освіти своїми жертвами — і ось у нагороду діти ваші будуть виховуватися коло вас, місто ваше, можливо, зробиться найславетнішим у державі, а згодом, можливо, і в цілій Європі"(...) "В наш час кожний народ повинен напружувати свої сили, щоб принаймні не відстати від інших, якщо вже не може бути попереду: зупинитися значить те саме, що сунутися назад... Зупинятися можна тільки в ділі завоювань, але в науках, мистецтвах, технічних знаннях і взагалі в культурі — ніколи."

Закінчив промову Потоцький словами про великі розміри завдань Харківського університету, округа якого територією і населенням перевищує деякі держави Європи (Багалій, том I, стор. 198).

Потім промовляв перший ректор Харківського університету, професор риторики Іван Рижський: "Об изящных науках". Потоцький промовляв латинською мовою, Рижський — росій-

ською, третю промову — "Про важливість наук для воєнного мистецтва" — виголосив французькою мовою професор Баллен де-Балю. Він теж вийшов із того, що більшість присутніх у залі були безпосередні нащадки військових оборонців краю, тому й вибрав таку тему. "Єдиний вірний шлях до слави, — казав де-Балю, — це турбота про науки й мистецтва. Не перемогами при Маратоні і Саламіні, Платеї і Мікале здобувала собі славу Атенська держава, а тим, що створила науки й мистецтва, засвітила світило філософії і передала їх іншим народам" (Багалій, т. I, стор. 199).

Після промов зачитано окремі пункти статуту університету (склав його Василь Каразин, передбачивши самоуправу університету); потім урочисто проголошено імена осіб, прийнятих у студенти Харківського університету (про нелегкий добір перших студентів подбав зокрема Каразин, сам розшукавши їх одну, (а може, й дві сотні).

Тоді роздали тим першим студентам університету шпаги і почалися спонтанні взаємні поздоровлення присутніх з відкриттям університету. Потім був пишний університетський обід. В університеті й по місту засвітились ілюмінації. Закінчився перший день свята.

На другий день, 18 січня 1805, в університетському будинку демонстровано скомпоновану спеціально для свята ораторію, у виконанні якої брало участь близько сотні музик і співаків. Потім був бал і вечеря. Свято було масове, всенародне; видатні й багатші люди приватно влаштовували бенкети для місцевих і приїжджих, українська гостинність дістала собі небуденну можливість.

Звичайно, в урочистостях, як і раніш колись на дворянському з'їзді, не бракувало поклонів Олександрові I. Найгірше вражала відсутність на відкритті Василя Каразіна — правдивого ініціатора і творця цілої справи. Світські промовці не згадали ані його імени, ані його відродженської ідеї в первісному пляні університету — той, мовляв Каразин, "вплив, що його справить ця установа на край наш у всіх відношеннях — моральних, фізичних і політичних" (див. вище лист Каразіна до отця Василя Фотієва).

Можна б вишукати і ще деякі слабші моменти врочистостей відкриття Харківського університету 17-18 січня 1805 року. Але "гра була варта свічок". Перемога вже на цьому шаблі боротьби була велика й безперечна. І, мабуть, саме цей момент тріумфу був причиною відновленого істориком Багалієм загального піднесення і радості в Харкові, почуття щастя нових перспектив

рідко трапляються в житті цього народу. Про свято нескоро забули навіть ті, що особисто не були тоді в Харкові. Наприклад, Розальйон-Сошальський багато років пізніше писав у спогадах:

“Коли батько повернувся із Харкова, з урочистостей університету, то оповідав про це з таким ентузіазмом (а взагалі він був задумливий і мовчазний), — що я, слухаючи його, відчував, немов мене огортало якесь чудо” (Багалій, том I, стор. 201).

В кінці першого дня свята, 17 січня 1805 року, отець Василій Фотієв, згадуваний вище приятель-однодумець Каразіна, спішив поділитися свіжими враженнями й думками із свята:

“Здійснилось наше бажання і пильна турбота про загальне добро. Велике зібрання дворян і громадянства з інших губернь було вражене задоволенням і радістю; навіть самі вороги в захопленні духа шукали Вас, запитували і признавалися, що щастям цим, понад усі сподівання, Україна Вам єдино зобов'язана. А ті, що вірні Вам, що їм сердечні почуття і наміри Ваші більш відомі, між іншим, захоплено благословляли Ваше ім'я. Отже, коли вперта доля перешкодила Вам навтішатися урочистим відкриттям підприємств Ваших, як першому спрчинникові, то напевне неупереджена совість розрадить Вас не тільки в наступні часи, але й тепер виконанням такого наміру, що зробить славу і честь грядущим нащадкам” (*Северная Пчела*, 1860, ч. 926; цитата за повним текстом листа о. Василя Фотієва до Василя Каразіна у Багалія, том I, стор. 202).

У цьому листі учасника відкриття Харківського університету відчутна присутність історії. Автор листа наче стоїть на мосту між минулим і майбутнім. Справді, здається, ще так недавно Слобідська Україна ціною крові всіх шарів свого населення відхилила від себе татаро-турецьку смерть з Півдня. Тепер цей східний край України іншими засобами пробує відхилити від себе іншу смерть — асиміляцію і поглинення левітаном фєвдального централізму з Півночі. Разом із Слобожанщиною за її плечима зберігається для відродження етнічно-територіальної цілості України сусідня територія майбутнього Донбасу. Саме Харків стане його промислово-діловою столицею.

Слушно думає автор цитованого листа: гострий біль глибоких особистих ран покараного, брутально відсунутого Каразіна перекрився свідомістю здобутої перемоги. Каразінський університет у Харкові явив собою позицію стратегічного значення. Разом із ним починався новий історичний день — “Український Ранок” — за висловом Квітки-

- 62 Основ'яненка. Які ж перші дії вчинено з новоздобутої позиції?
Якими контрударами відповів на них уряд Російської імперії?
Про це — в наступному розділі.

*Герб міста Харкова
(затверджений 1781)*

СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

Іван Майстренко

КПУ після смерти Сталіна (Доба Хрущова)

Сталін помер 5 березня 1953 р. Його смерть обірвала підготовлювану велику чистку КППС на зразок "єжовщини". Почалося з арешту кремлівських лікарів, переважно євреїв. Це останнє означало, що до чистки призначена і більшість єврейських кадрів партії. (Спадкоємці Сталіна здійснили цю антисемітську чистку без кровопролиття, звільнивши з усіх керівних апаратів євреїв-комуністів). Історик КППС, колишній її діяч, тепер емігрант А. Авторханов пише, що в 30-ті роки "ні один із членів ЦК та маршалів армії не був заарештований без того, щоб цьому арешту не передували арешти їхніх особистих співробітників", тобто і тих лікарів, що їх лікували. "Сталін допустив фатальну для себе помилку, — пише Авторханов, — коли вирішив повторити цей трафарет тридцятих років. Тепер коло Сталіна сиділи не політично наївні люди тих років, а витончені майстри чисток, вишколені самим же Сталіном"¹ Аналізуючи цілого ряду фактів Авторханов доводить, що до теперішньої чистки було призначене усе дібране ним Політбюро. Про це зрештою говорив і Хрущов на XX з'їзді КППС 1956 р.: "Сталін, очевидно, намірювався покінчити зі всіма старими членами Політбюра"².

У зв'язку зі всіма наведеними фактами Авторханов припускає, що старим членам Політбюра залишалось — або

Продовження, див. ч. 3 (159) за березень 1974

1. А. Авторханов, *Технологія влади. Процес образования КПСС*, Мюнхен, 1959, стор. 278-279.

2. З доповіді Хрущова на закритому засіданні 20-ого з'їзду КППС. Цитовано за А. Авторхановим, *Технологія влади*, стор. 281.

64 самим умерти, або убити Сталіна. Багато інших авторів пишуть також, що Сталін був ліквідований саме напередодні великої чистки компартії.³

Смерть Сталіна кардинально змінила політичну ситуацію в СРСР і в усьому комуністичному світі. Спадкоємці Сталіна відразу взялися усувати всякі можливості відновлення особистої диктатури одного вождя. Насамперед був ліквідований секретаріат ЦК КПРС, з якого виникла в свій час особиста влада Сталіна. Далі був усунутий з поста секретаря ЦК і взагалі з апарату ЦК заступник Сталіна Г. Маленков і залишений тільки головою уряду СРСР. В апараті ЦК, що був теж небезпечний для Політбюро, залишено тільки одного, найменш тоді авторитетного його члена Микиту Хрушова, на посаді секретаря ЦК.

Спадкоємці Сталіна проголосили принцип "колективного керівництва" і поворот до "ленінських норм партійного життя". Вони справді вірили, що можливо повернутися до тих взаємин внутрі партії, які існували в перші роки радянської влади. Та поворот до ленінських "норм" означав кардинальну ломку сталінського партійного апарату. Основним принципом цього апарату була так звана функціоналка, тобто, поділ апарату ЦК (і відповідно місцевих партійних органів) на велику кількість відділів, кожен з яких керував відповідною галуззю радянського життя. Наприклад, відділ транспорту, відділ промисловости (окремо важкої, легкої, військової), відділ торгівлі, військовий, КГБ і т. д. Між тим як за часів Леніна в апараті ЦК і на місцях були тільки відділи — організаційно-інструкторський (органістр), агітаційно-пропагандивний (агітпроп) та деякі зовсім другорядні (як відділ фінансовий, обліково-статистичний тощо). Органістр стояв на першому місці. Він керував партійними організаціями на місцях, висував і розподіляв партійні кадри. Але він не втручався в оперативну роботу радянських органів. За ту роботу відповідали комуністи, що керували тими органами. А тими комуністами керували вищі радянські установи (міністерства тощо). ЦК партії намічав тільки загальну політичну лінію.

Після смерти Сталіна було поставлено питання про поворот до такої ленінської структури партійних органів. Так, через півтори місяця після смерти Сталіна в *Правді* 16 квітня 1953 надруковано статтю Л. Слепова, у якій було сказано: "Партійні комітети — органи політичного керівництва. Вони не можуть

3. Андрій Амальрик у своїй праці *Просуществует ли Советский Союз до 1984 года?* пише про "загадкову смерть Сталіна" (стор. 3). П. Рудич у великій історичній праці *КПСС у власти*, Франкфурт, 1960, називає обставини смерті Сталіна "події, а не спокійна смерть від вилиття крові в мозок" (стор. 429).

переносити в практику своєї роботи методи, притаманні адміністративно-розпорядчим органам..., бо це веде до бюрократизації партійної роботи". Тобто, Слепов пропонував відмовитися від сталінської функціоналки, ліквідувати численні відділи в ЦК і нижчих партійних комітетах. Або, кажучи сьогодишньою мовою, пропонував перевести в КПРС антибюрократичну "культурну революцію" за китайським зразком. Що конкретно означала пропозиція Л. Слепова, досить нагадати, що в 1919 р. в апараті ЦК Російської компартії працювало 80 чоловік, уже в 1921 р. — 602 чоловіка. А в 1968 році — 6-8 тисяч чоловік.⁴

За два дні після статті Слепова — 18 квітня 1953 *Правда* вмістила передовицю, де, не називаючи прізвища Слепова, тотально заперечила його пропозицію. В передовиці було сказано: "Той, хто думає в нашій практичній роботі відокремити господарство від політики, посилити господарську роботу ціною применшення політичної роботи, або навпаки... той обов'язково потрапляє в глухий кут... Метода партійного керівництва господарськими органами полягає в тому, щоб повсякденно направляти й контролювати їхню діяльність... партійні організації не можуть хоч в найменшій мірі послабити свою увагу до господарських проблем, а тим паче відійти від господарської праці. Навпаки, мова йде про посилення партійного керівництва державною й господарською діяльністю".

Ця система втручання партійного апарату (тобто найманих, а не обраних, службовців у партійних комітетах) в оперативну роботу усіх радянських органів була заведена Сталіном у зв'язку з його недовір'ям до службово не підлеглих йому комуністів поза партійним апаратом. (Від часів Сталіна підлеглість в компартії набула службового, а не ідейного характеру).

За системи функціоналки було відібрано автономію і від республіканських (національних) компартій, зокрема від КП(б)У. Апарат ЦК КПРС якби він був скорочений за Слеповим від яких шести тисяч до кількох сотень службовців, фізично не міг би залазити в деталі роботи національних компартій (мати різні відділи — колонізації нащеспублік, русифікації їх і т. п.).

Стаття в *Правді* проти Слепова свідчила, що на верхах КПРС перемогло сталінське розуміння ролі партійного апарату в радянській державі. Повернення спадкоємців Сталіна до "ленінських норм партійного життя" було зведене до дрібних формальностей — регулярне скликання партійних з'їздів,

4. *Политический дневник. 1964-1970.* Амстердам, 1972, стор. 355.

пленумів ЦК, додержання інших другорядних параграфів партійного статуту. Повернення до "колективного керівництва" було тільки тимчасовим відходом від сталінізму, бо "колективне керівництво" було в скорому часі ліквідоване партійним апаратом (Хрушовим).

Збереження в КПРС сталінських "норм" партійного життя, тобто влади партійного апарату над усіма галузями радянської держави, не було добровільним вибором Сталінових спадкоємців. Воно було вимушене розвитком подій. Послабивши після смерті Сталіна партійний апарат і надавши більшої автономії усім державним апаратам, керівники КПРС викликали небезпечну для них конкуренцію цих апаратів за першість у державі. Це торкалось передовсім апаратів партійного, кагебівського та військового. Керівник кагебівського апарату Берія почав за спиною "колективного керівництва" встановлювати контроль над усім радянським життям, в тому числі і над партійним апаратом (як то було й за Сталіна). Між іншим Берія (грузин з походження) плянував дати більшу незалежність національним республікам, щоб спертися на них. Бо він знав, що його, як сталінського висуванця-грузина та ще й енкаведиста росіяни спеціально ненавидять. Тепер вони його ще й боялися через його ставку на національні республіки. Не випадково усі страхіння сталінського терору відносяться нині на рахунок Берії, хоч найжахливіший терор 30-их років провадив Єжов, і Берія до цього терору був зовсім непричетний. Навпаки, щоб послабити єжовський терор, Сталін поставив на місце Єжова Берію. Не без розрахунку, що, мовляв, грузин Берія м'ягший за росіянина Єжова.

За допомогою маршалів, а може й за їхньою ініціативою, Берія був заарештований, а потім і розстріляний як "агент імперіялізму". Були також винищені усі беріївські кадри в НКВД. Це призвело до небажаних для партапарату наслідків — до послаблення страху населення до НКВД.

Після "змови" Берії керівники КПРС побачили, що поворот до ленінських норм неможливий, бо КПРС уже не та. Побачили смертельну небезпеку для своєї влади в конкуренції різних апаратів. Тому вони вирішили надати керівну роль тільки одному партійному апаратові, підпорядкувавши йому все радянське життя, а фактично і самих себе. Цей партійний апарат, а разом з ним і його керівник Микита Хрушов, став швидко набувати надзвичайного авторитету, так що вже на вересневному 1953 р. пленумі ЦК КПРС Хрушов дістав титул першого

секретаря ЦК і відтоді почав ставати з останньої — першою людиною і в Президії ЦК.

Смерть Сталіна викликала бунти мільйонів невинних в'язнів у сталінських кацетах, бунти серед населення. Про все це точних відомостей немає. Але, наприклад, один селянин з Правобережної України у листі до земляка емігранта-діпіста, датованому 24 березня 1953 за три тижні після смерті Сталіна) писав: "В останньому часі тут стало неспокійно. З'явилися хлопці в Чорному лісі. Більше не писатиму, сам розумієш що це таке".⁵

Пішли заворушення і серед поневолених народів. Зокрема на Україні. Може не без впливу "змови" Берії, ЦК КПУ ухвалив у червні 1953 р. таку постанову (очевидно інспіровану з Москви): "На днях відбувся пленум ЦК КП України... Пленум визнав незадовільним керівництво ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР західними областями України. Пленум відзначив, що Бюро ЦК і секретар ЦК КП України тов. Мельніков у своїй практичній роботі припустилися перекручення ленінсько-сталінської політики нашої партії, що виявилась в порочній практиці висунення на керівну партійну й радянську працю в західних областях України переважно працівників з інших областей УРСР, а також у фактичному переведенні викладання в західно-українських вузах на російську мову. Пленум... накреслив практичні заходи для: послідовного проведення ленінської національної політики... Пленум усунув з поста першого секретаря та вивів із складу Бюро ЦК КП України тов. Мельнікова Л. Г., що не забезпечив керівництва і припустив грубі помилки в підборі кадрів і проведенні національної політики партії. Пленум обрав першим секретарем ЦК КП України тов. Кириченка О. І... Пленум обрав членом Бюро ЦК КП України першого заступника Голови Ради Міністрів УРСР тов. Корнійчука О. Є."⁶ Хоч постанова ця визнавала помилки в русифікації тільки на західноукраїнських областях, та все ж вона їх визнавала, а це було сприйнято на Україні, як банкрутство сталінізму в національній політиці, як можливість домагатися поступок в національній політиці для всієї УРСР.

Першим хто відчув послаблення терору, були на Україні письменники. На сцені з'являються сатиричні п'єси, що висміюють вищу бюрократію, настроєну антиукраїнськи, що є носієм русифікації. Першою такою сатирою була п'єса Василя Минка *Не називаючи прізвищ*, що йшла в театрах уже влітку

5. Часопис *Вперед*, Мюнхен, 1953, ч. 6, стор. 2.

6. *Правда*, 13 червня 1953.

1953 р. В цій п'єсі виведено мішансько-бюрократичну родину заступника міністра. Цей вельможа потрапив під пантофлі розбещених розкошами й лінню дружини й дочки, оточив себе на посаді родичами й приятелями цих жінок, здебільшого злодіями, спекулянтами та розкрадачами народного добра. Для родини він придбав розкішну приміську дачу.

Такою ж гострою сатирою на вищі верстви суспільства в Радянській Україні була п'єса Юрія Яновського *Дочка прокурора*, що йшла на київській сцені від початку 1954 р. Бурхливий розвиток подібної літератури мав місце по всьому СРСР.

Але в ці неспокійні роки не почувалось якихось зрушень в КПУ. Усунення росіянина Мельнікова з поста першого секретаря ЦК КПУ та призначення на його місце українця Кириченка не зробили зрушень в компартії України. Навіть у *Нарисах історії КПУ* нічого нового не сказано, говориться тільки про досягнення промисловости й сільського господарства УРСР. Зовнішньою ознакою поширення прав КПУ було перетворення у жовтні 1953 р. Бюра ЦК КПУ на Президії (як і в ЦК КПРС). Бюра мали всі обкоми, а Президію — тільки ЦК КПРС.

Москва провадила в цей час господарську децентралізацію і тому в республіканське підпорядкування УРСР було передано 10 тисяч підприємств, в наслідок чого питома вага української промисловости підвищилась з 36% у 1953 р. до 76% у 1956 році. На Україні було створено цілий ряд союзно-республіканських промислових міністерств і такі ж міністерства вищої освіти та зв'язку.⁷

Але якоїсь автономії в національній політиці, хоча б трохи подібної до автономії 20-их років, КПУ після смерти Сталіна не дістала. Цією політикою безроздільно керував багаточисельний партійний апарат ЦК КПРС, очолений Хрушовим. Безумовно хрушовська національна політика була більш ліберальна ніж сталінська. Цей більший лібералізм впливав не з повернення до Ленінових принципів, а з необхідности рахуватися з пробудженням після смерти Сталіна поневолених народів, як і цілого громадського життя. Чейже і Берія свої пляни ґрунтував на цьому пробудженні. Але національна політика Хрушова мусіла рахуватися і з радянською воєнщиною, вплив якої після розгрому беріївського апарату надзвичайно зріс. А радянська воєнщина в усі часи була великодержавницькою й анти-

7. *Нариси історії Комуністичної Партії України*, Київ, 1961, стор. 545, 546.

українською. Особливо ж після війни, коли в армії дух Суворова зовсім витіснив дух Маркса й Леніна і коли українців було обвинувачено в "ізмєне родіни".

Найяскравіше виявилась хрущовська лінія в національному питанні рік після смерти Сталіна під час відзначення 300-їх роковин Переяславського договору. Цілий 1954 рік по всьому СРСР, а особливо на Україні, урочисто відзначали як "народне свято" дату "воз'єднання" України з Росією. Партійні "Тези" до воз'єднання, як і вся радянська історична наука, втлумачували народам СРСР, що в 1654 р. український народ відірвався від польських панів і приєднався не до російських бояр, а до російського народу. Пани за "Тезами" були тільки в Польщі. На знак вдячності Україні за таке приєднання, їй було "подаровано" Кримську область, яка до 19 лютого 1954 р. перебувала в складі РСФСР. Беручи на увагу, що з Криму були виселені татари і він колонізований більше росіянами, що в Криму і після приєднання до УРСР українці не дістали потрібних шкіл і національних складів, в українців складається уявлення, що приєднання Криму до УРСР задумане не як включення його в українське національне життя, а, навпаки, як розводнення українського національного життя російським елементом, що полегшує русифікацію України.

Під знаком "воз'єднання" відбувся 23-26 березня 1954 р. 18 з'їзд КПУ, що репрезентував близько 834 тисяч її членів і кандидатів. Як сказано в *Нарисах історії КПУ*, до її складу влилася в цей час 32-тисячна організація Кримської області. У привітанні ЦК КПРС та уряду СРСР до українського народу з приводу "воз'єднання" було сказано, що "об'єднання двох великих слов'янських народів умножило їх сили у спільній боротьбі проти зовнішніх ворогів... проти капіталістичного рабства. У цій боротьбі розвивалась і міцніла непорушна дружба російського і українського народу".⁸ Русифікацію й асиміляцію України протягом трьохсот років Москва трактує як зміцнення дружби.

В цьому привітанні зазвучала нова нотка. Москва вітає об'єднання двох с л о в ' я н с ь к и х народів. В перші роки після смерти Сталіна дійсно існувала концепція протиставити слов'янські народи СРСР (росіян, українців і білорусів) іншим народам. Уявлялося, що слов'янські народи мусять тримати імперію і "зливати" усі інші народи. Але ця концепція не знайшла прихильників. Свято "воз'єднання" продемонструвало, що ЦК

8. Там таки, стор. 553.

КПРС мислить Союз слов'янських народів з єдиною для них російською мовою. Для українців така концепція виглядала замаскованим замахом на національне існування.

У січні 1956 р. відбувся 19-ий з'їзд КПУ. За один місяць перед історичним 20-им з'їздом КПРС, який розвінчав Сталіна і потряс усім комуністичним світом. Проте 19-ий з'їзд КПУ не виявив ніяких тривог і спокійно займався тільки обговоренням шостого п'ятирічного плану СРСР. 19-ий з'їзд КПУ був подібним до обласних партійних конференцій КПРС і широкі політичні проблеми йому були так само неприступні, як і цим обласним конференціям.

Засудження культу Сталіна на 20-ому з'їзді КПРС 1956 року потрясло Радянський Союз і весь комуністичний світ іще більше, ніж смерть Сталіна. Але відштовхнення від Сталіна було для КПРС вимушеним актом. Меншовицький журнал *Соціалістический Вестник* наводив тоді приватне признание Хрушова, що КПРС не могла далі діяти під прапором Сталіна. Засудження Сталіна дуже захитало усю його теорію комунізму, зокрема його принципи національної політики, якої КПРС додержувалась і після смерті Сталіна. Після 20-ого з'їзду КПРС Хрушов став публікувати ненадруковані досі виступи Леніна проти Сталіна, зокрема славнозвісний "Заповіт" Леніна, де він гостро критикував лінію Сталіна в національному питанні. На сторінках теоретичного органу КПРС журналу *Коммунист* з'явилися нечувано гострі вислови Леніна про російський шовінізм. Після довгих сталінських років величання великодержавія, ці вислови робили цілу революцію в головах радянських людей, особливо "націоналів". Наприклад, вимога Леніна "захистити іногородців від нашествія тої істинно російської людини, великороса-шовініста, в суті падлюки й насильника, яким є типовий російський бюрократ". Якщо цього захисту не буде, писав Ленін, то "свобода виходу з СРСР" залишиться порожнім папірцем".⁹ Таким чином наростаючий спротив поневолених не-російських народів дістав тепер підтримку в словах Леніна. Ця підтримка дала поштовх Чорноволу, Дзюбі, Плющеві, Григоренкові та багатьом іншим у їх відважному викриванні російського шовінізму.

Після 20-ого з'їзду КПРС відбулися події, які мали великий вплив і на КПУ. Події ці такі. Лютневий пленум ЦК КПРС 1957 р. ухвалив ліквідувати створені за часів Сталіна галузеві господарські міністерства, тобто, децентралізувати управління

9. *Коммунист*, ч. 9, 1956, стор. 23.

промисловістю СРСР і зосередити це управління в міжобласних та республіканських раднаргоспах. Ухвалені пленумом ЦК КПРС тези Хрушова про це були передані на "всенародне обговорення" (модна тоді показуха радянського "демократизму"), а вже в травні 1957 р. сесія Верховної Ради СРСР ухвалила закон про створення міжобласних Рад Народного Господарства. На Україні було створено чотирнадцять таких рад. Пізніше була створена ще й республіканська Українська Рада Народного Господарства (УРНГ). В наслідок 97% усієї промислової продукції на Україні виробляли підприємства, підпорядковані тільки урядові УРСР. Високі технічні школи на Україні підпорядковані були тепер не Москві, а українським раднаргоспам. Значно зросли господарські, а відтак і всякі інші, права УРСР і інших союзних республік. Виникло модне тоді лайливе слівце "местнічество", що синонімізувалось з "націоналізмом".

Така відважна децентралізація диктувалася не симпатіями хрущовських апаратів до не-російських народів, а вимогами розвитку економіки, яка дуже терпіла від централізованого плянування. Хрущов, звичайно, знав, що це сприятиме розвитку не-російських націй, але тоді у нього і в його апараті була ще віра, що цей розвиток вкладатиметься в рамці "єдиного й неподільного СРСР". Та скоро московські апарати були дуже налякані незалежненням економіки союзних республік від Москви. Страху піддали заворушення в комуністичних країнах Східної Європи, викликані 20-им з'їздом КПРС (засудженням культу Сталіна). Хрущов з своїм апаратом схаменувся. Почалися обмеження викликаного раднаргоспами "местнічества". У союзних республік було відобрано право розподіляти випущені технічними школами кадри і молодих українців інженерів стали посилати до Казахстану та інших союзних республік, а на Україну стали насилати фахівців з інших республік. На 22-ому з'їзді КПРС у жовтні 1961 р. у звіті мандатної комісії ця політика русифікації інженерно-технічних кадрів була зформульована так: "Аналіза складу делегатів з'їзду за національною приналежністю, обраних від компартій союзних республік, показує, що в країні йде постійний обмін кваліфікованими кадрами поміж націями. І чим ширшими будуть масштаби комуністичного будівництва, казав Микита Сергійович Хрущов, тим цей обмін буде більшим. Партія вчить, що без взаємної братерської допомоги кадрами неможливо забезпечити раціональний розвиток продукційних сил, правильно сполучити інтереси держави з інтересами окремих республік. В проєкті

програми партії вказано на неприпустимість у радянських республіках будь-яких проявів національної відокремленості у вихованні й використанні працівників різних національностей".¹⁰ Виходить, отже, аналіза національного складу делегатів 22-ого з'їзду КПРС показала, що на з'їзді багато делегатів з України були росіяни, білоруси, латиші, естонці тощо і менше — українці. А з Латвії, Казахстану і т. д. більше українців і т. д. Так впливає з наведених слів мандатної комісії цього з'їзду.

Ще більш рішучим заходом проти "местнічства" в союзних республіках був хрущовський закон 24 грудня 1958 "Про зв'язок школи з життям", який позбавив українську мову права бути обов'язковою в школах і поставив існування української школи в залежність від волі батьків учнів. Цим законом ЦК КПРС поставив одверту ставку на тотальну русифікацію України та інших національних республік. І якщо після цього закону українська школа іще існує, то її обороняє вже не закон, а воля українського народу і страх бюрократії КПРС іти далі проти народу. Логіка цього закону (якщо в'язати його з децентралізацією економіки) така: нехай промисловість буде підпорядкована союзним республікам аби тільки населення цих республік говорило російською мовою. Тоді "местнічство" є всього-навсього незначна місцева "хворобка", що не загрожує цілості російської імперії.

Другою важливою внутрішньою подією в СРСР, що значно вплинула на становище і на Україні, була постанова лютневого 1958 р. пленуму ЦК КПРС про ліквідацію Машинно-тракторних станцій і надання більшої самостійності колгоспам. В перші роки після цієї постанови колгоспи на Україні дуже зросли економічно. Значно поширилися ринкові відносини, оскільки техніка для сільського господарства стала продаватись, а не централізовано розподілятись. Ця реформа обіцяла швидкий зріст добробуту села. Та вже за Хрушова цей зріст став затискуватись, а після усунення Хрушова був зовсім загальмований. Ліквідовані були й хрущовські раднаргоспи (але не був скасований закон про русифікацію школи, не ліквідований централізований розподіл з Москви (інженерно-технічних кадрів).

Далі, на КПУ і її кадри мали великий вплив заворушення в східно-європейських країнах. В жовтні 1956 р. ЦК Польської об'єднаної робітничої партії вигнав з Польщі радянського

10. *Правда*, 22 жовтня 1961, стор. 5.

маршала Рокоссовського, який був поставлений над польським військом для інтеграції польської армії з радянською (а відтак і злиття Польщі з СРСР). ЦК обрав першим секретарем репресованого Сталіном Владислава Гомулку. Це була голосна демонстрація Польщі за незалежність її від Москви.

В Угорщині дійшло до всенародного повстання (жовтень-листопад 1956 р.) проти наставлених Москвою керівників і її колоніальної політики. Повстання трагічно закінчилось розгромом його радянськими військами, але стара залежність Угорщини від Москви була, як і в Польщі, послаблена. Менш голосні протести й заворушення відбулися і в інших комуністичних країнах Східної Європи.

Українські кадри КПУ, як і безпартійна українська інтелігенція, добре розуміли дух цих заворушень в сусідніх з Україною Польщі й Угорщині, розуміли зростаючу волю Румунії не бути сателітом Москви. Через кілька років все це виявилось у протестах проти дискримінації української нації, у винекненні українського Самвидаву, започаткуванні бурхливого руху шестидесятих років, який розпочався ще за Хрущова.

У другій половині п'ятидесятих років Хрущов зробив ще одну спробу притягти компартії союзних республік СРСР до тіснішої співучасті в політиці ЦК КПРС. Перших секретарів найбільших республіканських компартій було зроблено секретарями ЦК КПРС. Зокрема перший секретар ЦК КПУ О. Кириченко 1957 р. переїхав на працю до Москви і став фактично другим після Хрущова секретарем ЦК КПРС (1957-1960). На його місце першим секретарем ЦК КПУ було обрано Миколу Підгорного, який до того був другим секретарем ЦК КПУ. Але з цієї спроби Хрущова нічого не вийшло. Поперше, переїхавши до Москви, Кириченко, як і секретарі інших республіканських компартій, не стали в Москві репрезентантами своїх республіканських компартій, а перетворились на звичайних московських апаратників. І, подруге, їм у Москві менше довіряли. Тому Кириченко упав в немилість Хрущова і в 1960 р. зник. Так само зник представник Узбекистана Мухітдінов, який, будучи в Москві секретарем ЦК КПРС, зосередив у своїх руках впливи на мусульманський світ Близького й Середнього Сходу. Може через це й зник. Ця "реформа" Хрущова (посилити представництво республіканських компартій в апараті ЦК КПРС), як і всі інші його реформи, не мала успіху і виявилась тільки крикливою показухою.

Наприкінці січня і в лютому 1959 р. відбувся позачерговий 21-ий з'їзд КПРС, який затвердив семирічний (1959-1965 рр.)

74 плян розвитку народного господарства СРСР. За два тижні перед цим з'їздом (16-17 січня 1959 р.) відбувся теж позачерговий 20-ий з'їзд КПУ, який обговорював те саме питання — тези Хрушова про семирічний плян. Він виконав поставлене Москвою завдання — проштемпелювати Хрушовську семирічку, щоб Хрушов мав певність, що на 21-ому з'їзді КПКРС вона дістане більшість голосів. (Бо й інші з'їзди республіканських компартій так само штемпелювали семирічку).

Ухвалений сесією Верховної Ради СРСР 24 грудня 1958 закон про "зв'язок школи з життям", який позбавляв українську мову (в інших союзних республіках їхні мови) права бути обов'язковою в школі, дістав підтвердження на Україні в законі Верховної Ради УРСР 17 квітня 1959 р. Як відомо, під час "всенародного обговорення" тез Хрушова про цей закон, представники України Максим Рильський і Микола Бажан виступили на сторінках *Правди* з вимогою, — щоб українська мова була хоча б нарівні з російською обов'язковою в школах, а не залежною від волі батьків. Ці виступи Рильського й Бажана, як і подібні виступи представників інших республік СРСР, були, очевидно, зігноровані, а в законі про школу було навіть фальшиво сказано, що "всенародне обговорення" одностайно висловилося за проєкт Хрушова.

Та все ж узаконнена русифікація викликала велике обурення української інтелігенції, що завдало Центральному Комітетові КПУ значних клопотів. Щоб втихомирити ці настрої, організується цілий ряд з'їздів української інтелігенції — у березні 1959 р. — четвертий з'їзд письменників, у квітні 1959 р. — перший з'їзд журналістів, у жовтні 1959 р. з'їзд вчителів Української РСР. В цей же час зривають опозиційні сили у підпіллі, які в шестидесятих роках прориваються назовні цілим рядом самвидавських публікацій, що потрапляють за кордон і виходять там друком також у чужих мовах. (Справа українських юристів — група Л. Лук'яненка; книга В. Чорновола *Лихо з розуму*; книга Івана Дзюби *Інтернаціоналізм чи русифікація?*; збірка *Українська інтелігенція під судом КГБ* та ін.).

З 16 до 19 лютого 1960 р. відбувався 21-ий з'їзд КПУ, який зовсім обминув болючу для України справу тотальної русифікації її шкільництва. З'їзд займався виключно господарськими справами (зріст продукції промисловости, виробництво зерна і т. ін.). В цей час КПУ налічувала понад 1 388 тисяч членів і кандидатів партії.

Більш як через півтора року після 21-ого з'їзду КПУ відбувся 22-ий з'їзд КПКРС (17-31 жовтня 1961 р.). Цей з'їзд знаний

тим, що він ухвалив нову програму КПРС, та поглибив осуд культу Сталіна, вклавши, однак цей осуд у вигідні для партійної бюрократії рамки. Нова програма КПРС в частині будівництва комунізму в СРСР уже через десять років збанкрутувала. Досить нагадати, що за програмою до 1970 року СРСР "виробництвом продукції на душу населення перевищить наймогутнішу і найбагатшу країну капіталізму — США".¹¹ Між тим, у дійсності СРСР дедалі більше відстає від США. Як пишуть автори радянського самвидаву "правителі наші... програють економічне змагання з Заходом назовні", а "відставання в промисловості неминуче позначиться на боездатності збройних сил."¹²

Як відзначають комуністичні критики (Китай) нова програма КПРС відступила від марксизму-ленінізму в цілому ряді теоретичних положень. Наприклад, за марксистською теорією держава є знаряддям класового панування. З закінченням диктатури пролетаріату відмирає радянська держава. Тим часом в новій програмі КПРС сказано, що "диктатура пролетаріату виконала свою історичну місію і з точки зору завдань внутрішнього розвитку перестала бути необхідною в СРСР. Держава, яка виникла як держава диктатури пролетаріату, перетворилась на новому, сучасному етапі на загальнонародну державу... Держава, як загальнонародна організація, збережеться до цілковитої перемоги комунізму".¹³ Комуністичні критики програми КПРС вважають цю нову теорію держави за ревізійністську, яка поневолення народу класою більшовицьких вельмож прикриває теорією про "загальнонародну" радянську державу.

В розділі про національне питання в СРСР нова програма КПРС зовсім одверто стала на російські шовіністичні великодержавницькі позиції. Щоб прикрити цей шовінізм, програма спочатку твердить, що КПРС висуває завдання "забезпечити і надалі вільний розвиток мов народів СРСР, цілковиту свободу для кожного громадянина СРСР говорити, виховувати й навчати своїх дітей будь-якою мовою, не припускаючи ніяких привілеїв, обмежень чи примусу у вживанні тих чи інших мов. В умовах братської дружби та взаємного довір'я народів національні мови розвиваються на основі рівноправності та взаємозбагачення". За цим ідеологічним прикриттям, яке нікого не зобов'язує (навпаки, хто його підкреслює, того в тюрму) іде

11. *Коммунист*, ч. 16, 1961, стор. 56. (Програма КПРС).

12. С. Зорин и Н. Алексеев. *Время не ждет*, Франкфурт, 1970, стор. 33, 34.

13. *Коммунист*, ч. 16, 1961, стор. 71. (Програма КПРС).

реальна лінія програми КПРС в національному питанні: "Процес добровільного вивчення, поруч з рідною мовою, російської мови, що відбувається в житті, має позитивне значення, бо це сприяє взаємному обміну досвідом і прилучення кожної нації і народности до культурних досягнень усіх інших народів СРСР і до світової культури. Російська мова фактично стала загальною мовою міжнародного єднання і співробітництва усіх народів СРСР". Тим, хто цьому протривить, хто захищає свою національну особність, програма КПРС оголошує "непримиренну боротьбу".¹⁴

На долю Компартії України випало тільки проводити в житті цю російсько-шовіністичну програму КПРС в національному питанні, що її і проводить апарат КПУ, суворо контрольований ЦК КПРС. Як ілюстрацію цього досить навести заяву ідеологічного секретаря ЦК КПУ А. Скаби комуністичній делегації українців Канади у грудні 1967 р.: важливим є те, що техніка розвивається, а не мова ... Це не важно, сказав Скаба представникам з Канади, чи на гідроелектричній станції в Бурштині є більше написів у російській, чи в українській мові.¹⁵

Доба Хрущова закінчилася у жовтні 1964 року, коли пленум ЦК КПРС усунув його з поста першого секретаря ЦК КПРС. "Учасники пленуму, — сказано в *Радянській енциклопедії історії України*, — одностайно виступили проти волюнтаристського, антинаукового підходу до питань керівництва... Вони рішуче засудили прожектерство, захоплення адміністративними методами керівництва народним господарством, суб'єктивізм у політиці... Пленум ще раз підкреслив, що в керівництві справою будівництва комунізму неприпустимі поспішні, відірвані від життя, непродумані рішення".¹⁶ Цими хибами Хрущова керівники КПРС пояснювали прориви в економіці СРСР, особливо у сільському господарстві.

Та після усунення Хрущова прориви в радянській економіці посилювались, а досвід десяти років після Хрущова довів, що найбільшою, але ніде незаписаною його провинною була децентралізація управління народним господарством, яка спричинилась до зросту "местнічства" й націоналізму в союзних республіках. Саме тому жовтневий 1964 р. пленум ЦК КПРС ліквідував хрущовські раднаргоспи, відновив заведені ще Сталіном галузеві міністерства, підпорядкувавши їм майже всю

14. Там таки, стор. 85-86.

15. Канадська комуністична газета *Життя і слово*, 1 січня 1968. "Звіт делегації на Україну", стор. 23.

16. *Радянська енциклопедія історії України*, т. 2, стор. 152.

економіку союзних республік. Коріння "местнічества" в економіці були підрубані. Але з централізації управління економікою виникла ще більша ніж хрущовське "местнічество" небезпека для ЦК КПРС. Це — неспроможність центральних апаратів охопити з Москви усю економіку СРСР. Уся після-хрущовська доба в історії КПРС і КПУ є добою безуспішної боротьби з пороками централізму.

Замість Хрущова жовтневий пленум ЦК КПРС обрав першим його секретарем Леоніда Брежнєва, який продовжив і довів до крайніх меж започатковану Хрущовим політику русифікації й асиміляції не-російських народів СРСР.

Випадок Олександра Солженіцина

Іван Кошелівець

Ось уже протягом кількох місяців постать Олександра Солженіцина стоїть у центрі уваги світової громадської думки. У кінці грудня минулого року появилось російське видання його книжки *Архіпелаг ГУЛаг* і майже одночасно пішли видання в перекладах, що, певне, досягнуть мільйонових накладів. Німецьке видання на кінець лютого розійшлося в кількості 500 тисяч; сподіваються, що наклад досягне 800 тисяч. У відповідних пропорціях не менший успіх матимуть англійське й французьке видання.

Тим часом, як світова преса повнилася коментарями й уривками з *Архіпелагу*, раптово на Заході поширилася чутка про викинення Солженіцина за межі Радянського Союзу, що в дійсності й сталося. Важливість цієї події важко переоцінити, бож це один з неймовірно яскравих причинків до складної історіософічної проблеми — ролі особи в історії: колосальна машина деспотизму, що протягом півстоліття досконалилася на нищенні людей і перемолола мільйони людських життів, пролила ріки крові, — раптом капітулювала перед однією людиною. Можна уявити собі, з якою насолодою вони просто убили б Солженіцина або згноїли в концтаборі чи в домі божевільних. Але злякалися і знайшли найкращий для себе вихід: викинути його за межі країни, чим і підписали капітуляцію.

Не до речі тепер говорити, яка буде дальша доля Солженіцина і що для його таланту означатиме відрив від рідного ґрунту. Можливо, ця кара виявиться страшнішою від тих, яких хотіли б йому вожді СРСР, бож не дарма він ні за що не погоджувався виїжджати за кордон, навіть на урочисте вручення нагороди Нобеля. Але це справа майбутнього, в яке не будемо забігати. Натомість можемо дещо говорити про його найновіший твір, як нищівне свідчення перед судом історії проти верховодів ленінсько-сталінського соціалізму. Щоправда, маємо

покишо лише дві його частини, і повніше можна буде про нього 79
говорити аж по появі решти п'ятьох.

■ Історія не в усіх ділах людських рук об'єктивний і справедливий суддя. Вона має слабкість одне забувати, про інше творити міти й легенди. І, не вельми перебірлива в доборі свідків. А буває, що й великі, мудрі люди, оточені славою борців за справедливість, не вільні від слабости свідчити легковажно. Не зі злої волі, а з довір'я до слова. Ми чудово знаємо деспотизм Катерини II, а в історії вона має дуже прихильних свідків, і не абияких: наприклад, Вольтера і Дідро. От і спростовуйте їх перед світовою опінією! А здобути їх їй нічого й не коштувало: вистачало гарних листів, в яких вона ніби захоплювалася ідеями просвітительства. Та що там Катерина, коли вже Ленін і навіть Сталін мають прихильних свідків. Був такий письменник Анрі Барбюс, що їздив до Москви й написав біографію Сталіна, в якій зобразив кровопивцю найбільшим гуманістом світу. І це в 1935 році, коли на руках Сталіна була кров мільйонів. Тепер не та кон'юнктура, призабута книжка припадає порохом на бібліотечних полицях, але книжки не пропадають, і хто може ручитися, що не прийде час, коли її витягнуть і покличуть Барбюса на суд історії в ролі свідка оборони, щоб оголосити, що Сталін, попри все, був "прогресивною" постаттю.

Солженіцин чудово знає примхливі оцінки історії, і, мабуть, без помилки можна сказати, що головна думка його нового твору — це руйнування мітів і легенд, уже створених навколо короткої історії російського соціалізму.

Насамперед він розбиває міт, однаково поширений і в СРСР і на Заході, що, мовляв, Ленін був демократ і гуманіст, а все нещастя почалося від Сталіна. Це блискучі сторінки *Архіпелагу*, в яких розвінчано постать "доброго" Леніна. Ленін відразу по революції бачив, що російське суспільство в такому вигляді, як воно дійшло до сімнадцятого року, негодяше, занадто засмічене, щоб вести його в соціалізм, і тому ледве два місяці по захопленні влади, у січні 1918 року, у статті "Як організувати соцзмагання" пропонував "очистку землі російської від всяких шкідливих паразитів" (в оригіналі — "насекомых" — І. К.). Це й було головним призначенням ЧК, а ГПУ, НКВД, КГБ були вірними продовжувачами її справи. Солженіцин цитує записку Леніна до наркома юстиції:

"Товаришу Курський! По-моєму треба розширити застосування розстрілу... (з заміною висилкою за кордон) до всіх видів діяльності меншовиків, есерів і т. п.; знайти формулювання, що

80 ставить ці дії у зв'язок з міжнародною буржуазією” (підкреслення Леніна).

Навіть і терміни ті самі, хібащо тепер частіше вживають, замість *буржуазії* — *імперіялізм*. Ні, нічого не вигадав Сталін. Цей кровопивця від себе додав лише потворне славолюбство, а в останньому йшов у слід, який показав йому Ленін. І ненависть до інтелігенції, яку Сталін винищував з такою садистичною насолодою, теж від Леніна, бож Ленін прищеплював партії зневажливе ставлення до неї, ще з його часів походить епітет до слова інтелігенція “гнила”. А то й міцніше умів висловитися Володимир Ілліч. Відповідаючи Горькому, що був заклопотаний арештами в 1919 році, Ленін про інтелігенцію висловився, що “це не мозок нації, а гівно”. Достоту так. Це виписане з 51 тому творів, стор. 48, видання 5. Чи, бува, це не той самий том, над гуманізмом якого розчулювався один з культурних українських поетів — В. Коротич. І навіть висловив своє захоплення ним у заримованій формі, за що й дістав похвалу як такий, що найкраще відзначив століття народження вождя.

З цим пов'язаний другий міт, який розбиває Солженіцин: ніби двадцять роки — це був рай земний, а щойно з вибуванням “культу Сталіна”, з тридцятих років, почався терор. Але це друга сторона тієї самої медалі, і коментар тут зайвий, та й трудно було б перераховувати безперервний потік масових розстрілів, одиничних і групових процесів, розкриття (з усіма наслідками) т. зв. “центрів” * “партій”, а то й ліквідації цілих кляс (під назвою, наприклад, куркулів і підкуркульників), що виповнює всю історію радянської влади, від 1917 року почавши. З цього погляду студія Солженіцина справді піонерська.

Признаюся, з великою втіхою знайшов я в Солженіцина руїну ще одного міту, так дбайливо плеканого на Заході. Тут не люблять пам'ятати про речі несенсаційні чи, сказати, “нецікаві”. Хто, наприклад, згадує тепер про мільйони чесних українських хліборобів, що загинули від голоду в 1933 році (ім немає й обчислення; американська преса того моторошного року клала їх число на шість мільйонів. І, мабуть, мало помилялася), і тих (скільки мільйонів?), що вигинули на виселенні до Сибіру. Вони не були цікаві для Заходу, мабуть, тому, що, як висловлюється Солженіцин, — не лишили по собі мемуарів.

А от загибель пари десятків Сталінових соратників у процесах 1936-38 років не давала й не дає Заходові спокою. Мабуть, тим,

* Не від речі буде пригадати, що й на Україні був процес “центру” вже в 1924 році, на якому судили співробітників УАН. Були на ньому й смертні вирoki, правда, замінені ув'язненням.

що їх поведінка на процесах здається тутешнім наївникам нерозв'язною таємницею. Як могло статися, щоб гартовані революцією й царськими тюрмами, неустрашимі бійці могли так безславно гинути, самі себе обкидаючи калом. Треба було конче щось вигадати, щоб боягузи виглядали героями. І вигадували. Найбільший успіх мала гіпотеза, за якою сталінські трибунали ніби переконали підсудних, що, зводячи на себе наклепи й гинучи безславно, вони прислужуються справі соціалізму. Це, мовляв, була історична konieczність, і вони померли героїчно.

На Заході напевно знайдуться такі, що будуть розчаровані й невдоволені Солженіцином, бо він з нищівною іронією розбив цю гіпотезу і головне — позбавив наївних такої гарної таємниці, яку тут виплекали з вигаданої ж таки, але теж принадної — загадковости російської душі.

А справа була зовсім проста і геть прозаїчна. Ні Бухарін, ні Риков, ні Зінов'єв, ні всі інші не мали ніякого революційного гарту. Цю славу вони позичили в своїх попередників народників і по сусідству — від есерів. Самі ж вони всі мали або багато дрібних і легких арештів (Бухарін), або не просиділи в царській тюрмі і трьох місяців (Зінов'єв). Це ж були дитячі іграшки навіть супроти долі "пацанів", яким у сталінську добу ліпили *п'ятку* чи *десятку* років (*червінець*) за стриження колосків! Який же тут гарт! Ні, вони померли як боягузи, які погодилися об'юшуватися власним калом за обіцянку: як будуть слухняно виконувати ролі в запланованому спектаклі — їм подарують життя. Але Сталін обіцянки не дотримав. А вбивати інших (бо й на їх руках кров мільйонів) — не означає гартуватися самим.

Тут разюче цікава збіжність двох свідчень, хоч між ними лежить, кругло взявши, 150-річний інтервал. Свідок іншої кривавої революції Шатобріян у *Мемуарах з могили* записав: "... не можна навчитися вмирати, вбиваючи інших". Зовсім певно без жодного впливу від Шатобріяна Солженіцин, стверджуючи, що Троцькому грізність дісталася дешево, додає: "... хто багатьох велів розстріляти — ще й як скисає перед власною смертю!"

Так з мітами. Тут лише три приклади. А в книжці Солженіцина під ударами його вбивчої іронії не лишилося мокрого місця від багатьох і багатьох інших мітів. І саме цим на суді історії *Архипелаг ГУЛаг* буде з російського боку свідченням число один проти верховодів російського соціалізму. Звичайно ж, постать Солженіцина підноситься високо над національно-російськими рамцями, але з певного погляду залишається дійсним вираз про його свідчення саме з *російського боку*, і він

82 вимагає підкреслення. Ось чому. Несправедливо було б говорити, що Солженіцин ігнорує національне питання в СРСР чи вороже ставиться до визвольної боротьби неросійських народів. По книжці розкидані згадки про переслідування на національному ґрунті, але в циклопічному нагромадженні інших обвинувачень режимові побіжні згадки про процес СВУ, переслідування "бандерівців" чи виселення татар або інших народів мають маргінальний характер і далеко не відбивають справжньої ваги національної проблеми в СРСР.

Це не закид, на який ми не маємо жодного права, як не можемо претендувати на те, щоб росіяни свідчили на нашу користь проти... Росії. Це лише констатація факту, потрібна для нас самих.

Архипелаг ГУЛаг — твір своєрідного жанру: це не роман, з белетристикою він не має нічого спільного. Це документальне дослідження, але написане з дуже своєрідною і високою майстерністю, на яку здібний автор *Івана Денисовича*. У цьому його переконлива сила, але й непоборна трудність для перекладу. Найліпше читати Солженіцина в оригіналі. Щоправда, це правило дійсне для кожного автора, але не для кожного однаково, для Солженіцина ж у найбільшій мірі. У його образності велику роль відіграє зовсім оригінальна синтакса, своєрідність якої зберегти в перекладі неможливо. І ще в Солженіцина його власна лексика: для соковитої кольоритності, що є органічною властивістю його стилю, йому тісно у виробленій російській лексиці, і він щедро творить нові слова, що, здається, і не справляє йому жодних труднощів. Це не такі новотвори, що він, раз знайшовши, користується ними повторно. Є, звичайно, й такі, але в переважній більшості вони призначені для одноразового вживання, для вислову однієї думки. Кожна інша матиме свої нюанси, і для них він легко знайде особливого вивернені слова відомого кореня. Вивернені так, як нікому іншому не впало б на думку. Знаходити цій зливі новотворів відповідники в перекладі було б марне зусилля. І тому читачі, що матимуть Солженіцина в перекладах, не зможуть відчутти на всю потужність переконливої сили його стилю.

Радянські громадяни дізналися про викинення Солженіцина за кордон в останню чергу: з короткого повідомлення ТАРС. Ось його повний текст:

“Указом Президії Верховної Ради СРСР за систематичне вчинення дій, які не сумісні з приналежністю до громадянства СРСР і завдають шкоди Союзу Радянських Соціалістичних Республік, позбавлений громадянства СРСР і 13 лютого 1974 року видворений (sic!) за межі Радянського Союзу Солженіцин О. І.

“Сім’я Солженіцина зможе виїхати до нього, як тільки визнає за потрібне”.

По цій публікації в пресі масовано появилися вислови обурення проти Солженіцина, нехитро, ясна річ, організовані. Українські провінціали подали й свій глек на капусту. Спочатку “організовано” підписалися чиновники з літературного відомства на чолі з Козаченком і вкупі з Солдатенком, невідомо з чиєї руки явленим останнього часу в керівництві української літератури. За ними почали виливати організований гнів письменники індивідуально; серед них і “неудобозабиваємий” Олексій Полторацький. Після його провокацій ще з тридцятих років проти Остапа Вишні (і безсоромного вихвалювання того ж Вишні в 50-их роках), проти В. Чорновола, С. Караванського й інших у 60-их роках не дивина такий виступ Полторацького і проти Солженіцина. Дивне інше: як людина не розуміє, що вона має таку репутацію, з якою неспроможна нічого довести, хібащо може демонструвати свою малість. Хоч і це теж історіософічна проблема: як входить в історію велике і поруч безконечно мале, бож і Полторацькому (хоч цього йому ніхто не позаздрить) своє місце в історії уготоване.

ПОРТИ АРХІПЕЛАГУ (II)

Олександр Солженіцин

Яке полегшення! — речі здано (значить, ми *віддамо* їх не на цій пересилці, далі). Тільки вузлики з злосчасними продуктами ще теліпаються в наших руках. Нас, *бобрів*, зібралось надто багато разом. Нас починають розтасовувати по камерах. З тим самим Валентином, з яким ми в один день підписалися по ОСО і який розчулено пропонував почати в таборі нове життя, — нас заштовхують у якусь камеру. Вона ще не набита: вільний прохід і під нарами просторо. За клясичним укладом другі нари посідають блатні: старші — біля самих вікон, молодші — дещо далі. На нижніх — неутральна сіра маса. На нас ніхто не нападає. Не оглядаючись, не розрахувавши, недосвідчені, ми ліземо по асфальтовій підлозі під нари — нам буде там дуже затишно. Нари низькі, і дебелим мужчинам — лізти по-пластунськи, припадаючи до підлоги. Підлізли. Ось тут і будемо лежати й тихо розмовляти. Та ні! У низькій півпід'їмі, з притишеним шерехом, рачки, як великі пацюки, до нас з усіх боків підкрадаються *малолітки* — це ще зовсім хлоп'ята, навіть є по дванадцять рочків, але кодекс приймає й таких, вони вже *пройшли* за злодійським процесом і тут тепер продовжують навчання у злодіїв. Їх напустили на нас! Вони мовчки лізуть на нас з усіх боків і в десяток рук тягнуть і рвуть у нас і з-під нас все наше добро. І все це зовсім мовчки, тільки зі зла сопучи! Ми — у пастці: нам ні підвестися, ні поворухнутися. Не пройшла й хвилина, як вони вирвали мішечок із салом, цукром і хлібом — і вже їх нема, а ми безглуздо лежимо. Ми без опору віддали прохарчування і тепер можемо хоч би й лишитися лежати, але це вже зовсім не можливе. Смішно ялозячи ногами, ми підводимося задами з-під нари.

Чи боягуз я? Мені здавалося, що ні. Я пхався в пряме бомбардування в голому степу. Відважувався їхати виселком,

явно замінованим протитанковими мінами. Я був зовсім спокійний, виводячи батарею з оточення і ще раз туди повертаючися за покаліченим "газиком". Чому ж тепер я не схоплю одного з цих людино-пацюків і не лусну його рожевою мордою об чорний асфальт? Він малий? Ну, то лізь на старших. Ні... На фронті зміцнює нас якась додаткова свідомість (можливо, зовсім і хибна): нашої армійської єдності? моєї доречності? обов'язку? А тут ніщо не задане, статуту немає, і все відкривати навпомацки.

Ставши на ноги, я повертаюся до їх старшого, до *пахана*. На других нарах, біля самого вікна, всі відібрані продукти лежать перед ним: пацюки-малолітки ні крихти не поклали собі в рот, у них дисципліна. Ту передню частину голови, що у двоногих звичайно називається обличчям, цьому паханові природа виліпила з огидою й нелюбов'ю, а може, від хижого життя вона стала такою — з кривим обвисанням, низьким чолом, первісним шрамом і сучасними сталевими коронками на передніх зубах. Очицями рівно того розміру, щоб бачити завжди знайомі предмети і не захоплюватися красою світу, він дивиться на мене, як кабан на оленя, знаючи, що з ніг збити може мене завжди.

Він чекає. А що ж я? Стрибаю нагору, щоб дістати це рило хоч раз кулаком і звалитися вниз у прохід? На жаль, ні.

Чи падлюка я? Мені досі здавалося, що ні. Але ось образливо мені, пограбованому, приниженому, знову черевом лізти під нари. І я обурено кажу паханові, що, відібравши продукти, він міг би нам бодай дати місце на нарах. (Ну, для городського, для офіцера — хіба не природне нарікання?).

І що ж? Пахан згоден. Цим самим я ж і віддаю сало; і визнаю його вищу владу; і виявляю подібність поглядів з ним — він теж зігнав би слабших. Він велить двом сірим неврам звільнити нижні нари біля вікна, дати місце нам. Вони покійно відходять. Ми лягаємо на ліпші місця. Ми ще якийсь час переживаємо свої втрати (на моє галіфе блатні не заздрі, це не їх форма, але один з злодіїв уже має вовняні штани на Валентині, йому подобаються). І лише під вечір доходить до нас докірливий шепіт сусідів: як могли ми просити захисту у блатарів, а двох *своїх* загнати замість себе під нари? І тільки тут проколює мене свідомість моєї підлоти і заливає краска (і ще багато років буду червоніти, згадуючи). Сірі арештанти на нижніх нарах — та це ж брати мої, 58-І-б, це полонені. Чи давно я клявся, що беру на себе їхню долю? І ось уже зіштовхую з нар? Правда, і вони не заступилися за нас проти блатарів — але чому їм битися за наше сало, коли ми самі не б'ємося? Досить жорстоких боїв ще в

86 полоні підірвали їх довіру до шляхетности. Вони ж мені зла не зробили, а я їм зробив.

Отак зударяємося, зударяємося боками і хрюкалами, щоб хоч з роками стати людьми...

Але навіть новакові, якого пересилка лушить і облуплює, — вона потрібна! Вона дає йому поступовість переходу до табору. Такого переходу в один крок не могло б витримати серце людини. У цьому мороці не могла б відразу зорієнтуватися його свідомість. Треба поступово.

Потім пересилка дає йому видимість зв'язку з домом. Звідси він пише першого законного свого листа: іноді — що він не розстріляний, іноді — про напрям етапу, завжди це перші незвичні слова додому від людини, переораної слідством. Там, дома, його пам'ятають ще попереднім, але він ніколи вже ним не стане — і раптом це блискавкою прорветься в якомусь корявому рядку. Корявому тому, що хоч листи з пересилки їй дозволені і висить на повітрі поштова скринька, але ні паперу, ні олівців здобути не можна, тим більше нема чим їх загострити. Зрештою, знайдеться розкладжена махоркова обгортка або обгортка від упакування цукру, і в когонебудь у камері все таки є олівець — і от такими нерозбірними каракулями пишуться рядки, від яких потім прокладеться згода чи незгода родин.

Шалені жінки іноді по такому листі нерозважно їдуть застати чоловіка ще на пересилці — хоч побачення їм ніколи не дадуть, і можна лише встигнути обтяжити його речами. Одна така жінка дала, по-моєму, сюжет для пам'ятника всім жінкам — і вказала навіть місце.

Це було на Куйбишевській пересилці, в 1950 році. Пересилка містилася в низині (з якої, одначе, видно Жигульовську браму Волги), а відразу над нею, охоплюючи її зі сходу, тягнувся високий довгий трав'яний пагорб. Він був за зоною і вище зони, а як до нього підходити ззовні — нам не було знизу видно. На ньому рідко хто й появлявся, іноді кози паслися, бігали діти. І от якось літнього похмурого дня на кручі з'явилася міська жінка. Приставивши руку дашком і ледь повертаючи голову, вона почала розглядати нашу зону зверху. На різних дворах у нас гуляли в цей час три багатолюдні камери — і серед цих густих трьох сотень знеосіблених мурашок вона хотіла в проваллі побачити свого! Чи сподівалася вона, що підкаже серце? Їй, мабуть, не дали побачення — і вона здерлася на цю кручу. Її з повітря всі зауважили і всі на неї дивилися. У нас, у кітловині, не було вітру,

а там, нагорі, був не абиякий. Він відкидав, шарпав її довгу сукню, жакет і волосся, виявляючи всю ту любов і тривогу, що були в ній. 87

Я думаю, що статуя такої жінки саме там, на горбі над пересилкою, і обличчям до Жігульовської брами, як вона і стояла, могла б бодай дещо прояснити нашим унукам.⁸

Довго її чомусь не проганяли — мабуть, лінки було охороні лізти. Потім поліз туди солдат, почав кричати, руками махати — і зігнав.

Ще пересилка дає арештантові — виднокіл, ширину бачення. Як говориться, хоч їсти нічого, та жити весело. У тутешньому невгомному русі, у зміні десятків і сотень облич, у одвертості розповідей і розмов (у таборі так не говорять, там усюди бояться наступити на мацальце *опера*) — ти відсвіжуєшся, вивітрюєшся протягами, яснієш і ліпше починаєш розуміти, що діється з тобою, з народом, навіть зі світом. Один якийнебудь дивак у камері таке тобі відкриє, чого ніколи б не прочитав.

Раптом запускають у камеру диво якесь: високого молодого військового з римським профілем, з нестриженим кучерявим світло-жовтим волоссям, в англійському мундирі — просто таки ніби з Нормандського побережжя, офіцер армії вторгнення. Він так гордовито входить, що всі перед ним підведуться. А виявляється, він просто не чекав, що зараз увійде до друзів: він сидить уже два роки, але ще не побував у жодній камері і сюди ж, до самої пересилки, таємно везений в окремому купе столипіна — і от несподівано, помилково чи навмисне, випущений у нашу спільну стайню. Він обходить камеру, бачить у німецькому мундирі офіцера вермахту, стинається з ним по-німецькому, і ось вони вже люто сперечаються, готові, здається, застосувати зброю, якби була. Після війни проминуло п'ять років, та й твердили нам, що на заході війна була тільки про людське око, і

⁸ Бо колись же і в пам'ятниках відіб'ється, така потайна, така майже вже загублена історія нашого Архіпелагу. Мені, наприклад, завжди вимальовується ще один: денебудь на Колімі, на височині, — велетенський Сталін, такого розміру, яким він сам би мріяв себе бачити — з багатометровими вусами, вишкіреним, як таборовий комендант, однією рукою натягає віжки, другою замахнувся нагаєм шмагати по запрягу — запрягу з сотень людей, що запряжені по-п'ятеро і тягнуть лямки. На краю Чукотки біля Берінгової протоки це теж було б дуже показне. (Уже це було написане, як я прочитав "Барельєф на скелі". Виходить щось у цій ідейці є!.. Оповідають, що на жігульовській горі Могутова, над Волгою, за кілометр від табору, теж був олійними фарбами на скелі намальований для пароплавів велетенський Сталін).

88 нам дивно дивитися на їх взаємну лють: скільки цей німець серед нас лежав, ми, русаки, з ним не стикалися, сміялися більше.

Ніхто й не повірив би оповіданню Еріка Арвіда Андерсена, якби не його помилувана стрижінням голова — чудо на весь ГУЛаг; та якби не чужинна ця постава; та не вільна розмова англійською, німецькою і шведською. За його словами, він був сином шведського навіть не мільйонера, а мільярдера (ну, припустімо, перебільшував), по матері ж — племінник англійського генерала Робертсона, що командував англійською окупаційною зоною Німеччини. Шведський підданий, він за війни служив добровільно в англійській армії і висаджувався таки в Нормандії, по війні став кадровим шведським військовим. Однак, соціальні питання теж не давали йому спокою, жадова соціалізму була в ньому сильніша від прив'язання до батькових капіталів. З глибоким співчуттям стежив він за радянським соціалізмом і навіть наочно переконався в його процвітанні, коли приїздив до Москви в складі шведської військової делегації, і тут їм улаштували банкети, і возили на дачі, і там зовсім не утруднювали їм контакту з простими радянськими громадянами — з гарненькими акторками, які ні до якої праці не поспішали і охоче проводили з ними час, навіть віч-на-віч. І остаточно переконаний у перемозі нашого ладу, Ерік, повернувшись на Захід, виступив у пресі, обороняючи і прославляючи радянський соціалізм. І от тут він перебрав міри і погубив себе. Якраз у ті роки, 47-48, зо всіх щілин стягали передових молодих людей, готових публічно зректися Заходу (і ще, здавалося, набрати б їх десятків зо два, і Захід захитається й розвалиться). За газетною статтею Еріка поцінували вартим цього ряду. А служивши на той час у Західньому Берліні, дружину ж залишивши у Швеції, Ерік, за зрозумілою чоловічою слабкістю, відвідував неодружену німочку в Східньому Берліні. Тут то його вночі й зв'язали (та чи не про це й приказка — "пішов до куми, а втрапив до тюрми"? Давно це, видно, так, і не він перший). Його привезли до Москви, де Громико, який колись обідав у домі його батька в Стокгольмі і знався з сином, тепер на правах господаря, що віддячується за гостинність, запропонував молодому чоловікові публічно проклясти і весь капіталізм, і свого батька, і за це обіцяно було синові у нас відразу ж — повне капіталістичне забезпечення до кінця днів. Алеж, хоч Ерік нічого не втрачав, він, на подив Громика, обурився й наговорив образливих слів. Не повіривши в його твердість, його замкнули на підмосковній дачі, годували, як принца в казці (іноді "жахливо репресували": переставали брати замовлення на завтрашнє меню і, замість бажаного курчати,

приносили раптом антрекот), обставили творами Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна і рік чекали, що він перекується. На диво і таке не сталося. Тоді підсадили до нього колишнього генерал-лейтенанта, що вже два роки відбув у Норильську. Ймовірно, розраховувано, що генерал-лейтенант зламає опір Еріка таборовими жахами. Але він виконав це завдання погано чи й не хотів виконувати. Місяців за десять спільного сидіння він лише навчив Еріка ламаної російської мови і зміцнив, виниклу вже в нього, огиду до блакитних кашкетів. Влітку 1950 року викликали Еріка ще раз до Вишинського, він відмовився ще раз (зовсім проти правил топчучи буття свідомістю!). Тоді сам Абакумов прочитав Ерікові постанову: 20 років тюремного ув'язнення (?? за що?). Вони вже самі не раді були, що зв'язалися з цим недоростком, але не можна ж було і відпустити його на Захід. І от тоді то й повезли його в окремому купе, тут він слухав через стінку розповідь московської дівчини, а ранком бачив у вікно гнилосолом'яну рязанську Русь.

Ці два роки сильно зміцнили його вірність Заходові. Він вірив у Захід сліпо, він не хотів визнавати його слабостей, він вважав непоборними західні армії, непомильними його політиків. Він не вірив нашій розповіді, що під час його ув'язнення Сталін зважився на блокаду Берліну і вона пройшла для нього зовсім благополучно. Молочна Ерікова шия і кремкові шоки палали від обурення, коли ми глузували з Черчилла й Рузвелта. Так же він був переконаний, що Захід не стерпить його, Ерікового, ув'язнення; що от зараз таки за відомостями з Куйбишевської пересилки розвідка дізнається, що Ерік не потону в Шпрее, а сидить у Союзі — і його викуплять або виміняють. (Цією вірою в особливість *своєї* долі серед інших арештантських доль він нагадував наших благонамірених ортодоксів). Не зважаючи на гарячі сутички, він запрошував друга мого й мене до себе в Стокгольм принагідно ("нас кожен знає, — з утомленою усмішкою говорив він, — батько мій майже утримує двір шведського короля"). А покищо синові мільярдера не було чим утиратися, і я подарував йому зайвий драненький рушничок. Скоро взяли його на етап.⁹

⁹ З того часу питав я випадково знайомих шведів чи тих, що їхали до Швеції: як знайти таку родину? чи чув хто про таку пропащу людину? Відповідали мені усмішкою: Андерсен у Швеції — те саме, що Іванов у Росії, а мільярдера такого нема. І тільки тепер, через 22 роки, перечитуючи цю книжку в останній раз, я раптом просвітився: таж справжні ім'я-прізвище йому звичайно *заборонили* називати! Його звичайно ж попередив Абакумов, що в такому випадкові *знищить* його! І пішов він по пересилках як шведський Іванов. І тільки не

А перекидання все триває! — уводять, виводять, по-одному й гуртами, гонять кудись на етапи. З вигляду такий діловитий, такий плянопродуманий рух — навіть повірити не можна, скільки в ньому нісенітниць.

У 1949 році творяться Окремі табори — і ось на підставі чийогось верховного рішення маси жінок гонять з таборів європейської півночі й Заволжя — через Свердловську пересилку — в Сибір, у Тайшет, в Озерлаг. Але вже в 50 році Хтось вирішив, що зручніше згромаджувати жінок не в Озерлагу, а в Дубровлагу — в Темниках, у Мордовії. І от ті самі жінки, зазнаючи всіх незручностей гулаговських подорожей, рухаються через ту ж таки Свердловську пересилку — на захід. У 51 році творяться нові окремаги в Кемеровській області (Камишлаг) — ось де, виявляється, потрібна жіноча праця! І бідолашних жінок мордують тепер у Кемеровські табори через ту ж таки закляту Свердловську пересилку. Приходять часи звільнення — алеж не для всіх! І тих жінок, що лишилися тягнути строк серед загального хрущовського полегшення — помпують знову з Сибіру через Свердловську пересилку — в Мордовію: стягнути їх докупі буде певніше.

Ну, та й господарство у нас внутрішнє, острівці все свої, і віддалі для російської людини не такі вже далекі.

Бувало так і з окремими зеками, бідолагами. Шендрик — веселий дебелий хлопець з нехитрим обличчям, як говориться, *чесно трудився* в одному з куйбишевських таборів і не чув на собі біди. Але вона скоїлася. Прийшло в табір термінове розпорядження — і не чиєбудь, а самого міністра внутрішніх справ! (звідки міністер міг довідатися про існування Шендрика?) — негайно приставити цього Шендрика в Москву, в тюрму ч. 18. Його схопили, потягли на Куйбишевську пересилку, звідти, не затримуючись, — на Москву, та не в якусь там тюрму ч. 18, а з усіма разом на широко відому Червону Пресню. (Сам же Шендрик ні про яку ч. 18 і знати не знав, йому ж не оголошували). Але біда його не дрімала: двох діб не проминуло — його *рвонули* знову на етап і тепер повезли на Печору. Усе вбогіша й похмуриша становилася природа за вікном. Хлопець

забороненими побічними деталями своєї біографії залишав у пам'яті випадкових зустрічних слід про своє загублене життя. Вірніше, врятувати його він ще сподівався — по-людськи, як мільйони кріликів цієї книжки: покишо пересидить, а там обурений Захід звільнить його. Він не розумів моці Сходу. І не розумів, що *такого* свідка, що виявив таку *випривалість*, не бачену для трухлявого Заходу, — не звільнять ніколи.

А либонь живе, можливо, ще й сьогодні (примітка 1972 року).

злякався: він знав, що розпорядження міністра, і ось так швидко тягнуть на північ, значить, міністер має на Шендрика грізні *матеріяли*. На додаток до всіх виснажень у дорозі ще вкрали в Шендрика триденну пайку хліба, і на Печору він прибув хитаючися. Печора зустріла його непривітно: голодного, невлаштованого, у мокрий сніг погнали на роботу. За два дні він ще й сорочку не встиг просушити жодного разу, і матраца ще не набив смерековим гіллям, — а тут звеліли здати все казенне і знову загребли й повезли ще далі — на Воркуту. З усього було видно, що міністер вирішив згноїти Шендрика, ну, правда, не його самого, цілий етап. На Воркуті не чіпали Шендрика місяць. Він ходив на *загальні*, від переїздів ще не прийшов до тями, але почав скорятися своїй заполярній долі. Аж раптом його викликали вдень із шахти, задихавшись погнали в табір здавати все казенне і за годину везли на південь. Це вже тхнуло коли б не особистими порахунками! Привезли в Москву, у тюрму ч. 18. Тримали в камері місяць. Потім якийсь підполковник викликав, запитав: — Та де ж ви зезли? Ви справді технік-машинобудівельник? Шендрик признався. І тоді взяли його... на Райські острови! (Так, і такі є в Архіпелазі!).

Це мигання людей, ці долі й ці розповіді дуже скрашують пересилки. І старі таборовики впоюють: лежи й не рипайся! Годують тут гарантійкою,¹⁰ так і горба ж не натрудиш. І коли не тісно, то й поспати вдосталь. Випростався і лежи від баланди до баланди. Не найдно, та належно. Тільки той, хто випробував таборових *загальних*, розуміє, що пересилка — це дім відпочинку, це щастя на нашому шляху. А ще користь: коли вдень спиш — строк швидко йде. Аби день убити, а ночі не побачимо.

Правда, пам'ятаючи, що людину створила праця і тільки праця перевиховує злочинця, а іноді маючи підсобні роботи, а іноді беручися зміцнити фінанси збоку, господарі пересильних тюрем ганяють трудитися і цю свою лежачу пересильну робочу силу.

Усе на тій же Котласській пересилці перед війною робота ця ніяк не була легша таборової. За зимовий день шість-сім виснажених арештантів, запряжених лямками у тракторні (!) сани, мусіли протягнути їх *дванадцять* кілометрів по Двині до гирла Вичегди. Вони грузли в снігу й падали, і сани загрузали. Здається, не можна було придумати роботу виснажливішу! Але це ще не була робота, а розминка. Там, у гирлі Вичегди, треба було навантажити на сани *десять* кубометрів дров — і в тому ж

¹⁰ Пайка, гарантована ГУЛагом при відсутності роботи.

92 складі, і в тому ж запрягу (Рєпіна нема, а для нових мистців це вже не сюжет, грубе відтворення натури) притягти сани на рідну пересилку! Так куди тобі й табір! — ще до табору помреш. (Бригадир цих робіт був Колупаєв, а коненятами — інженер-електрик Дмитрієв, інтендантський підполковник Беляєв, відомий уже нам Василь Власов, та всіх тепер не збереш).

Арзамаська пересилка під час війни годувала своїх арештантів буряковою ботвиною, зате роботу ставила на основу сталу. При ній були кравецькі майстерні, шевсько-повстяний цех (у гарячій воді з квасами вальцювати вовняні заготовки).

З Червоної Пресні влітку 1945 року з застояних у задусі камер ми ходили на роботу добровільно: за право цілий день дихати повітрям; за право безперешкодно, без поспіху посидіти в тихій дошаній убиральні (он який засіб заохочення марнується часто!), нагрітій серпневим сонцем (це були дні Потєдаму й Гірошіми), з мирним дзижчанням самотньої бджоли; нарешті, за право одержати увечорі зайвих сто грамів хліба. Водили нас до пристані Москви-ріки, де вивантажували ліс. Ми повинні були розкачувати колоди з одних штабелів, переносити й накочувати в інші. Ми багато більше тратили сил, ніж одержували компенсації. І все ж з задоволенням ходили туди.

Мені часто доводиться червоніти за спогади молодих літ (а там і були молоді мої літа!). Але що засмутить, те й навчить. Виявилося, що від офіцерських погонів, які тільки й того, що два роки здригалися, похитувалися на моїх плечах, натрусилося золотой отруйної пилюки мені в порожнечу між ребрами. На тій річковій пристані — теж таборець, теж зона з вишками обхоплювала його — ми були прийшли, тимчасові роботяги, і ні розмови, ні чутки не було, що нас можуть у цьому таборці залишити відбувати строк. Але коли нас вишикували там перший раз і нарядчик пішов уздовж лави вибирати очима тимчасових бригадирів — моє нікчемне серце рвалося з-під вовняної гімнастюрки: мене, мене, мене признач!

Мене не призначили. Та пощо я цього й хотів? Тільки нароби́в би ще ганебних помилок.

О, як трудно відвикати від влади!.. Це треба розуміти.

■

Був час, коли Червона Пресня стала ледве не столицею ГУЛагу — в тому розумінні, що куди б не їхати, її не можна було оминати, як і Москву. Як у Союзі з Ташкенту в Сочі і з Чернігова в Менськ найзручніше доводилося через Москву, так і

арештантів звідусіль і повсюдно тягали через Пресню. Саме цей час я там і застав. Пресня знемагала від переповнення. Будували додатковий корпус. Тільки прохідні телячі ешелюни засуджених контррозвідками поминали Москву кружною дорогою, зовсім поруч з Преснею, можливо, навіть салютуючи їй гудками.

Але приїздячи пересідати в Москву, ми все таки маєм квиток і сподіваємося рано чи пізно їхати своїм напрямом. На Пресні ж під кінець війни і після неї не лише прибулі, але й найвище поставлені, ні навіть верховоди ГУЛагу не могли відгадати, хто куди тепер поїде. Тюремні порядки тоді ще не відкристалізувалися, як у п'ятдесяті роки, ніяких маршрутів і спрямувань нікому не вписувано, хібащо службові помітки: "сувора охорона!", "використати тільки на загальних роботах!" Паки тюремних *справ*, подертих тек, подекуди перев'язані розпатланим шнурком або його паперовим ерзацом, конвойні сержанти вносили в дерев'яний окремих будинок тюремної канцелярії і вергали на стеляжі, на столи, під столи, під стільці і просто в проході на підлогу (як їх першообрази лежали в камерах), вони розв'язувалися, розсипалися й переплутувалися. Одна, друга, третя кімната захарашувалися цими переплутаними *справами*. Секретарки з тюремної канцелярії — відгодовані ледачі вільні жінки у строкатих сукнях, пріли від спеки, обмахувалися і фліртували з тюремними й конвойними офіцерами. Ніхто з них не хотів і сил не мав копирсатися в цьому хаосі. А ешелюни треба було відправляти! — кілька разів на тиждень по червоному ешелюну. І кожного дня сотню людей на автах — до близьких таборів. *Справу* кожного зека треба було відправляти з ним разом. Хто ж би коло цього морочився? хто сортував би справи й підбирав етапи?

Це довірене було кільком нарядчикам — уже там *сукам* чи *півкольоровим*,¹¹ з пересилочних придурків. Вони вільно походжали по коридорах тюрми, ішли в будинок канцелярії, від них залежало, чи прихопити твою течку в *поганий* етап, чи довго гнути спину, шукати і всунути в *хороший*. (Що є цілі табори гіблі — у цьому новачки не помилялися, але що є якісь там хороші — це була омана. "Хорошими" можуть бути не табори, а лише деякі жеребки в цих таборах, а це влаштовується вже на місці). Що вся майбутність арештантів залежала від іншого такого ж арештанта, з яким, можливо, треба б урвати хвилину *поговорити* (бодай через лазєбника), якому, можливо, *підсунути*

¹¹ Півкольоровий — той, що прихилився до злодійського світу душою, що намагався засвоювати, але не увійшов у злодійський з а к о н.

94 *лану* (бодай через каптьора), — це було гірше, ніж долі розкручувалися б сліпим жеребком. Ця невидима, прогавлена можливість — за шкіряну куртку поїхати в Нальчик, замість Норильська, за кілограм сала в Срібний Бір, замість Тайшету (а, можливо, позбутися і шкіряної куртки і сала задурно) — тільки ятрила й непокоїла утомлені душі. Можливо, комунебудь так і щастило, можливо, хтось так і влаштувався — але блаженніші були ті, у кого не було чого давати або хто уберіг себе від цього сум'яття.

Покірливість долі, повне усунення своєї волі від формування свого життя, визнання того, що не можна передбачити гіршого й ліпшого, але легко зробити крок, за який будеш собі дорікати — усе це звільняє арештанта від якоїсь частини кайданів, робить спокійнішим і навіть піднесенішим.

Так арештанти лежали по камерах, а долі їх — неторканим навалом по кімнатах тюремної канцелярії, нарядчики ж брали течки з того кута, де легше було досягнути. І доводилося одним зекам по два і по три місяці доходити на цій проклятій Пресні, іншим же — проскакувати її зі швидкістю метеорів. Від цього накопичення, поспіху й неладу з справами траплялися іноді на Пресні (як і на інших пересилках) *зміни строків*. П'ятдесят восьмій це не загрожувало, тому що строки їх, висловлюючись за Горьким, були Строки з великої літери, задумані були великими, а коли ніби й до кінця доходили — так не підходили зовсім. Але великим злодіям, убивцям був сенс помінятися з якимнебудь простаком-побутовчиком. І самі вони або їх підручні прилягали до таких і з співчуттям розпитували, а він, не відаючи, що короткотерміновикові не належить на пересилці нічого про себе відкривати, розповідав простодушно, що зовуть його, припустімо, Василь Парфенович Єврашкін, року він 1913, жив у Семидуб'ї і народився там. А строк — один рік, недбалство, по 109. Потім цей Єврашкін спав, а може, й не спав, але в камері стояв такий галас, а побіля кормушки, що відчинилася, така тіснота, що годі до неї й пробитися і почути, як за нею в коридорі швидко бурмочуть список прізвищ на етап. Якись там прізвища повторювали потім криком від дверей у камеру, але Єврашкіна не вигукнули, через те що ледве це прізвище назвали в коридорі, вуркаган догідливо (вони вміють, коли треба) устроїв туди своє рило і швидко, тихо відповів: "Василь Парфенович, 1913 року, село Семидуб'я, 109, один рік" — і побіг за речами. Справжній Єврашкін позіхнув, ліг на нари і терпляче чекав виклику на завтра, і за тиждень, і за місяць, а потім насмілився турбувати корпусного: чому ж його не беруть на етап? (А якогось

там Звягу кожен день по всіх камерах викликають). І коли ще за місяць чи за півроку спроможуться усіх прочесати вигукуванням за *справами*, то лишиться одна справа Звяги, рецидивіста, подвійне убивство і пограбування крамниці, 10 років, — і один боязкий арештантик, який видає себе за Єврашкіна, на фотознятці нічого не розбереш, а є він Звяга і запроторити його належить у карний Івдельлаг — а інакше треба признаватися, що пересилка помилилася. (А того Єврашкіна, що послали на етап, тепер і не впізнаєш — куди, списків не лишилося. Та він з одно-річним строком потрапив на сільгоспкомандировку, жив без конвою, мав зараховані три дні за один або втік — і вже давно дома чи вірніше — сидить у тюрмі з новим строком). — Траплялися диваки й такі, що свої малі строки *продавали* за один-два кілограми сала. Розраховували, що потім однак зорієнтуються і особу їх справдять. Почасти й вірно.¹²

У роки, коли арештантські *справи* не мали кінцевих призначень, пересилки перетворилися на невільничі ринки. Бажаними гістьми на пересилках стали *покупці*, слово це все частіше чути було в коридорах і камерах без жодної посмішки. Як усюди в промисловості не сиділося в чеканні, що пришлють за рознарядкою з центру, а треба було засилати своїх штовхачів і смікачів, так і в ГУЛагу: тубільці на островах вимирали; хоч і не коштували й карбованця, але в рахунок ішли, і треба було самим турбуватися їх привозити, щоб не горів плян. *Покупці* повинні були бути людьми з тямом, окасті, добре мали дивитися, що беруть, і не дозволяти напхати їм у числі голів — доходяг та інвалідів. Ті, що добирали собі етап за течками, були ледачі покупці, а покупці сумлінні вимагали проганяти перед ними *товар* у натурі й голяком. Так і говорилося без усмішки — *товар*. "Ну, який товар привезли?" — спитав покупець на бутирському дворці, побачивши й оглядаючи за статтями сімнадцяти-літню Іру Каліну.

Людська натура як і міняється, то не набагато скоріше, ніж геологічний образ Землі. І те почуття цікавості, смакування й примірювання, яке відчували двадцять п'ять років тому торговці рабами на ринку рабинь, звичайно володіло й гулаговськими чиновниками в Усманській тюрмі в 1947 році, коли вони, десятків зо два мужчин у формі МВД, засіли за кількома столами, вкритими простиралами (це для поваги, інакше все таки незручно), а ув'язнені жінки всі роздягалися в сусідньому боксі і

¹² Зрештою, як пише П. Якубович про "сухарників", продаж строків траплявся і в минулому віці, це — старий тюремний трюк.

96 голими й босими мусіли були проходити перед ними, обертатися, зупинятися, відповідати на питання. "Руки опусти!" — наказували тим, хто ставав у захисну позу античних статуй (бож офіцери поважно вибирали наложниць для себе й свого оточення).

Так у різних виявах важка тінь завтрашньої таборової битви затуляє новачкові-арештантові невинні духові радості пересильної тюрми.

На дві ночі запхали до нас у пресненську камеру *спецнарядника*, і він ліг поруч зі мною. Він їхав за спеціальним нарядом, тобто в Центральному Управлінні була виписана на нього і слідувала з табору в табір накладна, в якій значилося, що він технік-будівельник і лише як такого його належить використовувати на новому місці. Спецнарядник їде в загальних столипинських, сидить у загальних камерах пересилок, але душа його не трясеться: він під охороною накладної, його не поженуть валити ліс.

Шорсткий і рішучий вираз було головне в обличчі цього таборовика, що відсидів уже більшу частину свого строку. (Я не знав ще, що такий же точно вираз є національною ознакою острів'ян ГУЛагу. Одиниці з м'яким, поступливим виразом швидко вимирають на островах). З посмішкою, як на двотижневих шенят, дивився він на наше початкове борсання.

Що чекає нас у таборі? Шкодуючи нас, він повчав:

— З першого кроку в таборі кожен буде намагатися вас обдурити й обікрасти. Не вірте нікому, крім себе! Оглядайтеся: чи не підсувається хто вкусити вас. Вісім років тому таким самим наївним я приїхав у Каргопольлаг. Нас вивантажили з ешелюну, і конвой приготувався вести нас: десять кілометрів до табору, грузький, глибокий сніг. Під'їжджає троє саней. Якийсь здоровенний дядько, якому конвой не перешкоджає, оголошує: "Браття, кладіть речі, підвеземо!" Ми пригадуємо: в літературі читали, що речі арештантів возять на підводах. Думаємо: зовсім не так по-нелюдськи в таборах, піклуються. Склали речі. Сани поїхали. Все. Більше ми їх ніколи не бачили. Навіть тари порожньої.

— Але як же це може бути? Що ж, там немає закону?

— Не ставте дурацьких питань. Закон є. Закон — тайга. А *правди* в ГУЛагу не було й не буде. Цей каргопольський випадок — просто символ ГУЛагу. Потім ще привикайте: у таборі ніхто нічого не робить даром, ніхто нічого — з доброї душі. За все треба платити. Якщо вам пропонують щонебудь безкорисно — знайте, що це підступ, провокація. Найголовніше ж: уникайте

загальних робіт! Уникайте їх з першого ж дня! У перший день потрапите на загальні — і пропали, назавжди вже.

— Загальних робіт?..

— Загальні роботи — це головні, основні роботи, які ведуться в даному таборі. На них працює вісімдесят відсотків в'язнів. І всі вони здихають. Всі. І привозять нових на заміну — знову на загальні. Там ви покладете останні сили. І завжди будете голодні. І завжди мокрі. І без черевиків. І обважені. І обміряні. І в найгірших бараках. І лікувати вас не будуть. *Живуть* же в таборі лише ті, хто *не* на загальних. Намагайтеся за всяку ціну — не потрапити на загальні! З першого дня.

За всяку ціну!

За всяку ціну?..

На Червоній Пресні я засвоїв і прийняв ці — зовсім не перебільшені — поради жорстокого спецнарядника, не втямив тільки запитати: а де ж міра ціни? Де ж межа їй?

Переклад Івана Кошелівця

КУДИ ПРЯМУЄ ЮГОСЛАВІЯ?

Анатоль Камінський

Відомий філософ і соціолог Еріх Фромм писав недавно, що за останнє тридцятиріччя Югославія зуміла добитися трьох величезних досягнень світового значення: провела подивугідну боротьбу проти нацизму і сталінізму, створила новий тип соціалістичного суспільства й оновила марксистську філософію новим гуманним змістом й усвідомленням. Ми далекі від того, щоб захоплюватися югославською дійсністю в усіх її аспектах до тієї міри, як це чинить Фромм, але, тим не менше, треба визнати, зокрема в порівнянні з іншими марксистськими "соціалістичними" режимами, що югославська система є, без сумніву, найбільш перспективною, позитивною і дієспроможною. Це виявляється особливо ж у порівнянні з російською радянською дійсністю, яка у світлі "югославського соціалізму" постає як крайнє реакційна, нелюдсько-експлуататорська і шовіністично-імперіялістична система. Можна ствердити, що югославський соціалізм є саме рішучим запереченням советського російського комунізму в усіх його площинах: національно-державній, суспільно-економічній, правовій, світоглядній, побутовій та інших.

Своєрідне узгіднення національних аспірацій окремих народів на базі федералізму і конфедералізму, наявність частинної приватної власності і самоврядування в народному господарстві й адміністрації, збільшення ролі ринку й досить широка культурна і побутова автономія, виведення суспільної і політично-філософської думки поза вузькі й упрощені рамки офіційного марксизму — все це було не тільки яскравим контрастом в порівнянні з російською комуністичною автократією і сучасною аракчєєвшиною, але й реабілітувало великою мірою марксистський соціалізм. Щонайважливіше: цим започатковано кладення міцних основ нового державного будівництва, нової

соціалістичної спільноти, яка спроможна була б протиставитися 99
зарозам з-зовні на її незалежність і цілість.

Гері К. Верч, американський спеціаліст в югославських справах писав недавно про три фази у розвитку конституційних форм югославського федералізму, а саме про розвиток Югославії від унітарної держави (1946-1965) до федеральної (1966 — 1971) і вкінці до конфедеральної (від 1972 року).¹ Югославський учений Радомір Лукіч визначає цю останню фазу, як посередню між федерацією і конфедерацією з перевагою елементів конфедерації.

Справа, однак, не в самих правно-конституційних формулах і назвах, чи як писав інший знавць югославських справ Петар Павлокомовіч, "визначення федерація чи конфедерація є цікавими тільки з формально-юридичного погляду. З'ясування суті югославської держави вимагає аналізу реальних політичних і суспільних процесів країни".²

Така аналіза є зокрема актуальною й акотною під сучасну пору, коли в Югославії почався відворотний процес: від справжнього конфедералізму і демократизації до нового затиску, обмежень і репресій. Правда, Югославія не добилася ще "рівня" радянського "державного будівництва", не зважаючи й на те, що на Заході дехто говорить уже відкрито про повернення до сталінізму також і в цій країні. Зрештою, навіть у період "унітарної державности", в 1946-1965 роках, народи й етнічні групи Югославії мали куди більше свободи і прав, як радянські республіки за умов навіть і найбільшої "лібералізації" чи "відлиги", чи й тоді, коли 1957 року Хрушов, ліквідуючи "анти-партійну групу", закидав її членам опір проти поширення економічних і культурних прав союзних республік. І тому радше, якщо йде про сучасну Югославію, треба було б говорити про поворот до первісного тітоїзму.

Протеж, справа не тільки в цьому. Ідеться передусім про те, що певний здоровий процес, який мав усі вигляди завершитися у дійовій конфедеральній формі, спроможній забезпечити національні права окремих республік — перервано, припинено чи й, щобільше, повернено його у цілком протилежний бік. Заіснувала парадоксальна ситуація, в якій саме те, що виявилось життєздатним і перспективним, визнано за шкідливе й загрозливе, перевернувши реальні величини корінням угору і підтасувавши їх

1. Gary K. Bertsch, "The Revival of Nationalism", *Problems of Communism*, November-December, 1973, p. 3.

2. Петар Павлокомовіч, "Розвиток югославського федералізму", *Український Самостійник*, травень 1973, стор. 24.

Загально прийнято, що причиною нового повороту в національній політиці Югославії були побоювання Тіта і його найближчих теперішніх співробітників за дальшу долю Югославської держави — не тільки в сучасному, але передусім у майбутньому — коли сам Тіто відійде від керівництва партією й державою. При цьому головну небезпеку добачають у "націоналізмі" різного спрямування, який, мовляв, сприяє дезінтеграції югославської держави та загрожує їй розвалом. Цим треба й пояснювати проводжувані останніми роками (зокрема 1971 року) репресії і проти "сепаратистичного націоналізму" — за висловом Берча — хорватів і проти "великодержавного націоналізму" сербів.

Справа хорватського націоналізму відома загально уже не від сьогодні і нічого дивного, що тереном його вияву стала також Ліга Комуністів Хорватії (ЛКХ), провідні члени якої (зокрема усунутий у грудні 1971 року секретар ЛКХ Міко Тріпало і президент ЦК ЛКХ Савка Дабцевіч-Кучар) постійно вимагали поширення національних прав Хорватії шляхом "розвантаження" компетенцій центральних федеральних урядів й установ та закріплення місцевого самоврядування на всіх шаблях адміністративної драбини. Це була — до речі — здорова природна тенденція унормування міжнаціональних взаємин на базі справжнього, а не тільки формального федералізму чи конфедералізму. Тому ж і мусіла вона зударитися з югославською великодержавною концепцією — не тільки "унітарного" напрямку, що про неї говорить Берч, але й із концепцією "великої Сербії", яку обстоює дуже виразно проф. Міхайло Джурич. Остання конституційна реформа (1971 року) є для Джурича "запереченням Югославії", бо вона, мовляв, створює з Югославії тільки географічне поняття і тому серби повинні змагати до утворення Сербії, як окремої незалежної держави в поширених дещо, в порівнянні з дотеперішніми, етнічних границях.

Паралельна "розв'язка", що її застосував Тіто також у випадку "сербських націоналістів", усуваючи 1972 р. таких лідерів Ліги Комуністів Югославії (ЛКЮ), як Марко Нікезіч — президент ЦК Сербської Ліги Комуністів (СЛК) і Латінка Перовіч — секретар СЛК, теж нічого не розв'язала, а навпаки ще більше скомплікувала і загострила усі ці справи.

Ключа для розв'язки цих проблем треба було шукати не в заперечуванні реальної дійсності і в застосовуванні упрощених

партійно-адміністративних засобів репресивного порядку, але саме у визнанні і збалансуванні національних аспірацій й інтересів окремих народів з дотриманням умов і гарантій, що їх саме й давала нова конституційна реформа. Іншими словами, розв'язка була не у придушенні органічного розвитку національних груп і народів, але у забезпеченні їм їхньої дальшої емансипації на основі і в рамках справжньої, а не формальної конфедерації. Передумови для цього були. Зрештою, вони впливали природно із сучасного суспільного процесу. Щобільше, продовжування цього процесу до його логічного "конфедерального" завершення скріпляло (а не послаблювало, як твердять теперішні режимники) внутрішню стабільність і спаяність югославської спільноти й забезпечувало її проти будь-яких зазіхань на неї з-середини і з-зовні, особливо ж, конкретно, з боку Москви. Тут саме і виявилася уся парадоксальність ситуації: Тіто, на схилі своїх літ, знехтував усім тим, чим зумів протиставитися досі Москві і почав стосувати політичні засоби, які не тільки послаблюють його позицію супроти тієї ж Москви, але, й наслідуючи її до певної міри, почав приготувляти ґрунт для вможливлення Кремлеві реалізації агресивних російських великодержавних плянів у майбутньому.

Останні репресії в Югославії не зможуть в ніякому випадку зцементувати югославську державу, а, навпаки, сприятимуть дальшому загостренню міжнаціональних взаємин, внутрішній дезінтеграції і зростові тенденцій шовінізму й ненависти серед усіх національностей. Замість стабілізації і спаяності вони тільки підірвуть югославську федерацію.

Посилення націоналізму в Югославії було незаперечним фактом і з цим треба було рахуватися, шукаючи збалансування національних інтересів й аспірацій. Це було і залишається ще й далі можливим, бо, як писав вищезгаданий Павлокомовіч, "елементи, що об'єднують народи Югославії, домінують над елементами, що їх роз'єднують". До речі, цей факт провідні кола Югославії усвідомлювали, але висновки, які були з цього зроблені, були цілком фальшиві, реакційні і безперспективні. "Клясичним" прикладом недоречности, а то й абсурдности такої політики можуть правити останні випадки режимного ставлення до українців у Югославії, що їх почали атакувати за ... "український буржуазний націоналізм".

У той же час визнання і вирівнювання національних аспірацій "на вищому рівні", а не обмежування національних прав окремих народів, є конечним також і з погляду загального спрямовування сучасних суспільних процесів. Берч, Павлокомовіч та багато

102 інших югославських науковців і політиків, зупиняючися над причинами буйного розвитку націоналізму в Югославії, дивуються, чим пояснити те, що саме в умовах посиленого індустрійного розвитку, збільшеної міграції населення, поширеної соціальної мобільності і тим подібних тенденцій, які — на їхню думку — мали б сприяти нівеляції і завмиранню національних почувань, прийшло якраз до їхнього зросту. Виходить, що і в цьому випадку зустрічаємося із ще одним неправильним розумінням органічного пов'язання національних і соціальних процесів, які відбуваються в добу індустріальних і науково-технічних революцій. Справа в тому, що в умовах тих революцій, які супроводяться загальною емансипацією мас, немає й мови про зникання національних почувань і національної самобутності, а навпаки вони поширюються і поглиблюються. В цьому виявляється деяка симбіоза суспільно-економічних і психологічно-національних ідентифікацій, яка повністю заперечує віджилу і відкинуту життям заскоружлу марксистську тезу про зріст інтернаціоналізму в умовах індустріальної революції. Зрештою це вже відоме з досвіду самого СРСР і його сателітів, чи й Китаю, де націоналізм вже давно переріс наївний чи й утопійний інтернаціоналізм такий, як його розумів Маркс. Із поширенням освіти, технологічної спеціалізації, індустрії, наукового прогресу і тим подібного зростає також і національна свідомість та самобутність кожного народу, утверджується його національна самоідентифікація і політизація. Йдеться тут про дуже поширений процес, який охоплює всі ділянки народного й державного життя та виходить поза рамки самої національної політики.

І тому теж не випадково те, що в Югославії (як і всюди інде) наступ на націоналізм супроводився (і супроводиться) загальним тиском режиму, атаками на демократизацію, загнздуванням неконформістичної думки. Пригадаймо, що саме тепер в осередку режимових атак опинилася група інтелектуалістів, яка згуртувалася навколо журналу *Праксіс*. Належать до неї такі відомі автори, як Светозар Стоянович, Михайло Маркович, Люба Тадіч, Зага Песіч Голубовіч та інші. Всі вони, до речі, марксистки, які висловлювали і висловлюють погляд, що дальший розвиток соціалізму в Югославії повинен іти по лінії поширення і поглиблення самоврядування, скріпленої і приспішеної індустріалізації, дальшого усупільнення державної власності, допущення ширшої філософсько-політичної дискусії і, головне, дальшого збільшення національних прав і національної незалежності окремих народів у рамках конфедерації. Закиди, із

якими виступають проти цієї групи режимні чинники, обвинувачуючи їх в "анархо-лібералізмі", не тільки недоречні, але й сміховинні. Тим не менше, членів і прихильників цієї групи викидають з університетів, хоч і вони вже не раз заявляли, що не лагодяться вони заступати "керівну роль" робітничої класи інтелігенцією, ні применшувати роль ринку чи й вводити багатопартійну систему. Вимагають вони тільки внутрішньої демократизації Ліги Комуністів Югославії, свобідної виміни думок і поглядів.

В їхньому й інших прикладах сучасної Югославії знаходимо ще одне потвердження старої істини, що не можна відділювати національної свободи від особистої, чи пак свободи народу від свободи людини і що неможливою є особиста свобода і розвиток індивідуальности без національної свободи. Тільки в поєднанні і завершенні особистої і національної свободи людина здійснює свої аспірації і призначення в суспільстві і тільки в утвердженні обох проявляється сила і спаяність даної спільноти й держави. Чим скоріше зрозуміють цю істину теперішні керівники Югославії, тим краще для них і для їхніх народів. І, навпаки, якщо вони цього своєчасно не усвідомлять, то цим вони тільки улегшать Москві здійснити у майбутньому її плани щодо "повернення" Югославії в шерек радянських сателітів. Небезпідставні деякі серйозні побоювання, що теперішній курс югославської національної політики формується вже сьогодні не без впливу тих, які готуються заганяти Югославію в сателітну казарму Москви.

Усе, що сьогодні чинить теперішнє керівництво в Београді, є нічим іншим, як руйнуванням і нівеченням усіх тих великих досягнень Югославії, що про них писав Фромм.

”РИНКОВИЙ СИНДИКАЛІЗМ” ЮГОСЛАВІЇ І ПИТАННЯ СТАБІЛЬНОСТІ

Омелян Бей

I

Остання світова війна дала стимул для постання новотвору під назвою ”ринковий синдикалізм”. І цікаво, що знайшов він своє пристосування у державі, яка була найменш підготованою експериментувати теоріями Лянге, Бароне чи Парето. Пройшовши тяжку пробу повоєнних соціально-економічних змін, в 1950 р. Югославія остаточно прийняла основні настанови марксизму в поєднанні зі співпрацею суспільства в напрямі побудови власного шляху до соціалізму. ”Тітоїзм”, як дехто називає югославську видозміну синдикалізму — це форма реальної політики, більш гнучкої і гуманної ніж советська система. Тітоїзм — це своєрідна амальгама вартостей, яка хоч і прямує до ”відмирання держави”, але марксизм для неї не є догмою, а тільки засобом для досягнення цілі. Тому югославський догматизм є більш гнучким.¹

В Югославії маємо діло з концепцією соціального, а не державного володіння засобами продукції, що й в’яжеться із спонтанністю інтересів і участю різних соціальних груп у продукційних процесах. Звідси й випливає принцип робітничих рад (управлінь) та ко-детермінації і їх ролі з метою здійснення економічної стабільності.

II

Югославське підприємство не є власністю держави, але належить до суспільства, тобто до анонімного власника. У прямій мові це означає, що Югославія задумує здійснювати ідею самоврядування або застосувати принципи ”прямої” демократії.

1. Harry G. Shaffer, *The Communist World: Marxist and Non-Marxist Views* (New York: Appleton-Century-Crofts, 1967), pp. 254-255.

Остання концепція пробує наголошувати ідеали "вільних асоціацій" вільних продуцентів.² Теоретично, робітники не є власниками засобів виробництва, вони тільки здійснюють управління в імені суспільства, однак від них виходить ряд важливих рішень. Для керування підприємством в Югославії вибирають раду, яка в 75% має складатися з робітників. Рада виділяє з себе керівний орган і директора підприємства. Реченець управи короткий — тільки один рік, а це тому, щоб перешкодити поширенню бюрократизму, як теж тому, щоб відповідальність переносити з групи у групу.

Цікавим феноменом югославської фірми є її майже цілковита свобода: в теорії це означає, що робітники мають право "usu fructus", тобто вони репрезентують "колективне" підприємство. Як і більшість європейських систем — югославська є "змішана" система. Вона приймає основні постулати марксизму, залишаючи чималу свободу рухів у приватному секторі. Така форма є сумішшю децентралізованого рішення по лінії фірми й контролю інвестицій на федеральному рівні.³ Як один з виявів соціалізації, в 1950 р. введено поняття соціальної власності й систему робітничих рад. Управління фабриками має пряме відношення до т. зв. принципу ко-детермінації, або права співрішень. Ко-детермінація не є цілком югославським винаходом: німецький принцип "мітбештімунг" має ті самі властивості, однак його поле діяльності досить обмежене. Якщо ко-детермінація важливий принцип, виникає питання *чи й наскільки* сприяє цей принцип стабільності економіки. Стабільність — це стадія гармонійного урівноваження: це умови, в яких потокові операції відповідають природним законам виміни й, баянсууючись, створюють т. зв. оптималітет Парето.

Для Югославії поняття стабільності має першорядне значення, звідси й похідні: ко-детермінація і робітничі ради. Беручи до уваги довго-реченцевий процес, обидві інституції користуються значним авторитетом. В теорії, робітничі ради виглядають надійно, однак в практиці існує "дуалізм" влади, з

2. Charles Zalar, *Yugoslav Communism: A Critical Study* (Washington, D. C.: U.S. Senate Committee on the Judiciary, 1961), p. 205; Branko Horvat and V. Raškovic, "Workers' Management in Yugoslavia: A Comment," in *Journal of Political Economy*, April 1959, pp. 195-6.

3. Gerald Sirkin, *The Visible Hand: The Fundamentals of Economic Planning* (New York: McGraw-Hill Book Co., 1968), pp. 95-97; L.A.D. Dellin and Hermann Gross (eds.), *Reforms in the Soviet and Eastern European Economies* (Lexington, Mass.: D.C. Heath and Co., 1972), p. 123.

106 чим пов'язані лябіринти різних відомств і самоврядних процесів. Дуалізм зникає, коли суспільні і підприємські потоки досягають вищого щабля. Насьогодні, і дуалізм, і місницькі тенденції окремих районів перешкоджають здійсненню стабільності. Труднощі в тому, що при існуванні "дуалізму" виникають суперечності, порушення рівноваги, ірраціональні рішення. Так наступили порушення у сфері цін, коли ціни не відповідали ринковому механізмові, бо були або надто занижені, або надто високі.⁴ І хоч циклічні хитання в Югославії краще синхронізовані ніж у Західній Європі, суб'єктивізм і довільність у рішеннях сповільнили розвиток ко-детермінації, як теж інтеграційні заходи. На початку 60-их років почали показуватися "вузькі місця". Причиною цього була затримка в секторі продукції, надто швидкий ріст особистих доходів без рівнозначного росту продуктивності праці. Ці моменти порушили стабільність, яку Югославія розглядає як "невловиму" цінність, що запевняє ефективний розподіл ресурсів між вибраними потребами. І хоч гармонійна економіка допускає існування статичні системи — соціалістичні системи не є статичними, вони є динамічними структурами, регульовані "видимою" рукою.⁵ Динаміка, одначе, має тенденцію порушувати закони стабільності й то тоді, коли Югославія фаворизує її у протизагу до капіталістичної нестабільності. В Югославії переконані, що коли суспільство прямує до соціалізму й залишає рамки бюрократизму — тоді виникає поняття "колективної свідомості" й відповідальність за *ціле*, а не за *частину*. Так довго, як довго існує державна власність, робітничі ради будуть фіяском, бо бюрократія неспроможна створити поняття "невідчутної цінності". Тільки робітничі ради, що не мають права власності на засоби виробництва, можуть створити концепцію особистої свободи та сенс "приналежності", що в дальшому веде до повної ліквідації експлуатації, як одного із залишків системи керованої вибранцями.⁶

4. Branko Horvat, *Business Cycles in Yugoslavia* (White Plains, N.Y.: International Arts and Sciences Press, 1971), p. 92; Dusan Bilandzic, *Management of Yugoslav Economy* (Beograd, 1967), pp. 101-103.

5. Walter Eucken, *The Foundations of Economics: History and Theory of Economic Reality* (London: W. Hodge and Co., 1950), pp. 204-205 and 9-11.

6. Jaroslav Vanek, *The General Theory of Labor-Managed Market Economies* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1970), pp. 258-265; Robert C. Tucker (ed.), *The Marx-Engels Reader* (New York: W.W. Norton and Co., 1972), p. 71.

Феномен стабільності був завжди предметом непорозумінь. Проф. Я. Ванек зазначає, що важко визначити продукційні частки окремих робітників навіть при допомозі "імпутаційних" заходів; при соціалізмі, він гадає, імпутацію можна замінити принципом "колективної свідомості". Бо, чим при капіталізмі є "зрівноважуюча сила", то таке ж значення при соціалізмі має "демократія продуцента". Для проф. Варда існують чималі загрози з боку ілюзорної децентралізації. Бо, якщо стабільність відноситься до взаємності інтересів і має представляти "загальну волю", робітничі ради не завжди будуть виконавцями тієї "волі". Для них важкою до вирішення справою буде установа цін, націнок, висоти зарплати й продукції. Згідно з поглядами проф. Маркузе, цих труднощів можна б оминати, якщо б суспільством управляла раціонально-думаюча еліта.⁷ Такого явища Югославія не створила. В багатьох випадках ціни й платні досягали оптимальних позицій і то тоді, коли продуктивність праці устатковувалася на низькому рівні. Останній момент — це саботаж оперативності принципу ко-детермінації.

Оперативність робітничих рад і управлінь натрапляє на два "вузькі місця". Перше з них — це проблема дисципліни, а друге — це індиферентність. "Рівність" платень є однією з проблем дисципліни, бо якщо оплата праці ставатиме рівнішою, при умові повної затрудненості, дисципліна виказуватиме спадну тенденцію. При "патерналістичних" тенденціях соціалістичного підприємства, брак дисципліни і сповільнення продукційних зусиль зведуть Гелбрейтський принцип "спільного запалу" до мінімуму. При умовах браку конкуренції — зростає індиферентність. Конкуренція репрезентує мобільну силу — індиферентність викликає апатію і відчуження. Трудно-управна фірма ставить за вимогу продукувати більше, однак, коли вся економіка зафіксована статичними відносинами, продукційні показники будуть занижуватись. В таких випадках найважливішим фактором росту є сам робітник через його відношення до продукту праці. Якщо оперативність стане негнучкою, або якщо одна група опанує провід — апатія замінить заінтересування. Іншою можливістю є партійне "фільтрування" кандидатів на

7. Benjamin Ward, *The Socialist Economy: A Study of Organizational Alternatives* (New York: Random House, 1967), pp. 151 and 242; Ljubo Sirc, *Economic Devolution in Eastern Europe* (New York: Frederick A. Praeger, 1969), pp. 151-155; Branko Horvat and V. Rasković, *Op. cit.*, p. 194.

108 керівні пости. Якщо останнє підозріння має певні підстави, то значить, що соціальна лабораторія, в якій випробовуються різні гіпотези, не є надійним механізмом.⁸

Югославський принцип ко-детермінації став важливою соціально-економічною категорією і його метою було замінити західну філософію права меншости правом більшости. Якщо припустити, що країною править "доброзичливий" диктатор, якого ідеалом є максималізувати загальне "благоденство" (добробут), то треба відмітити, що навіть при тій "доброзичливості" постають поважні суперечності: а) стимулювання розтратности ради повної зайнятности або б) допускання хаотизму в плянуванні. У зв'язку з такими можливостями виникає чергове питання: якщо осягнення стабільности вимагає пожертв, чи будуть робітничі ради відповідно гнучкими, приймаючи тимчасові прогалини й невигоди задля осягнення загального добробуту? Що станеться, коли ради й індивідуальні робітники маніфестуватимуть не організованість, а спонтанність почуттів, як це бувало в минулому? Більшість дослідників гадає, що це може прикоротити "пряму демократію", замість цього прийде екзогенне плянування, яке замінить гармонійність — ідеал про який говорив Адам Смит.⁹

IV

Проф. Горват передбачає поступенну десінтеграцію західніх вартостей, в Югославії вони мали б набирати сили, одначе, якщо вірити йому, позиція югославського менеджера дуже неясна. Бо, чим слабший менеджер, тим сильніша рада й навпаки. При цьому виникає чергове питання чи *слабий* (колективне керівництво завжди слабше від єдино-начального) менеджер буде дійсним репрезентантом "usu fructus" робітників і їх змагання до суцільної соціалізації? Тому, чим слабша позиція менеджера, тим більш "розсіяне" підприємство й продуктивність праці, а з ними й використання природних прав. Годі, замість "колективної свідомости" — виникає дифузія відповідальности. Повністю еманциповане суспільство вимагає точного визначення розвиткових стадій, яких Югославія не була в стані створити. Коли

8. Ljubo Sirc, *Op. cit.*, p. 155; Benjamin Ward, *Op. cit.*, pp. 242-252; M. Kaser (ed.), *Op. cit.*, pp. 265-267; Karl C. Thalheim (ed.), "Wirtschaftsreformen in Osteuropa," in *Wissenschaft und Politik* (Koeln: 1968), pp. 259-262.

9. Benjamin Ward, *Op. cit.*, p. 254; Branko Horvat, "Yugoslav Economic Policy in the Post-war Period: Problems, Ideas, Institutional Development," in *American Economic Review*, June, 1971, pp. 106-107; Gregory Grossman (ed.), *Essays in Socialism and Planning* (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, Inc., 1970), pp. 98-101.

йдеться про продуктивність праці, ко-детермінація не потрапила створити пригожого ґрунту — продуктивність праці падала, інвестиції розміщувано нерационально, так, що замість стимулювати загальний ріст — інвестиційний сектор став "Ахіллевою п'ятою", примушуючи державу до інтервенційних заходів.¹⁰

Однією з дальших прогалин було проведення урбанізаційно-індустріялізаційної політики. Наплив некваліфікованої робочої сили з сіл занижував показники розвитку, а індустріялізаційна політика ставала коштовним підприємством. В суспільних відносинах, де продуцент є теж "власником", все залежить від робітника й його відношення до праці. Проблема стає більш скомплікованою, коли продукційні процеси лишаються поза сферою впливу робітника. Якщо в першому випадку квалітативні мотиви для продуктивності існують, у другому заінтересованість у ній втрачена. Відклик до "колективної свідомості" лишається без значення, як теж індоктринація про потребу праці і зусиль.

Спочатку існував погляд, що робітники, одержавши вплив на виробництво, будуть дотримуватися принципу "загального добробуту" й будуть поміркованими в справах платень. В дійсності, ради реагували еґоїстично так, що перенесення додаткової вартости до рук прямого виробника не стимулювало розвитку. Стало ясным, що система, яка створює соціяльні надбавки до особистих заробітків мусить рахуватися з браками у сфері відтворення і нагромадження капіталу.¹¹ Розвиток вимагає інвестицій, але коли суспільство виявляє надзвичайно високу схильність споживання (MPC), "вузькі місця" є неминучістю, а успіхи стають функцією механізму відповідальности й "соціяльного детермінізму".

Принцип ко-детермінації, при якому робітники установляти й завищували свої платні, не був в силі використати усі теоретичні можливості цієї категорії. Можна тому твердити, що діялектичний матеріалізм не створив механізму для постановня "прямої демократії". З метою задовільнення розвитку, Югославія допускала квалітативні маневрування подібні до тих, що існують в капіталістичних державах, а це тому, що синдикалізм — це

10. George W. Hoffman and Fred Warner Neal, *Yugoslavia and the New Communism* (New York: Twentieth Century Fund, 1962), p. 165; Margaret Miller, T.M. Piotrowicz, L. Sirc, Henry Smith, *Communist Economy Under Change* (London: The Institute for Economic Affairs, 1963), p. 181; Benjamin Ward, *Op. cit.*, pp. 255-256.

11. Margaret Miller et al, *Op. cit.*, pp. 160-161; Dusan Bilandzic, *Op. cit.*, p. 127.

110 соціально-вища, а не нижча категорія розвитку і як така вона вимагає добре-інформованого громадянина, наділеного не тільки *вірою* в основні настанови соціалізму, але теж такого, що готовий сприймати статичні чи інституційні відношення прагматичним розсудком.

V

Чи є підстави твердити, що синдикалістична система Югославії зможе протривати й на прийдешні десятиліття? Загально-відомим є факт, що Югославія не є типом командної, централізованої економіки й тому вона вимагає децентралізації і регіоналізму. В основі — це система ринкових відносин з довгореченцевими тенденціями. Така економіка має вигляди більш стабільної системи, ніж спонтанна економіка капіталістичних країн, для яких характерні нестабільність рішень чи викликані флюктуаціями потоки інвестиційного капіталу. Одначе, коли йдеться про внутрішньо-структуральну стабільність, Югославія, природно, виявляється менш стабільною від консервативно-нееластичної командної економіки СРСР. Командність — ворог еластичності й децентралізації. Еластичність — це категорія змінності й несталости, а раз так — тоді й виникає питання нестабільности. Ринкові відносини Югославії хоч і є регулятором вимінних цінностей — стабільности в клясичному стилі створити не в силі. І саме тому, що існують різні засоби ринкових відносин й організації суспільства, чимало західніх обсерваторів гадає, що югославський експеримент — це коротко-тривалий спалах, міт у коротко-реченцевому бігу. Югославські, як теж деякі німецькі, економісти сприймають експеримент більш серйозно, вважаючи, що сама лише ко-детермінація, будучи виразником загально-людських вартостей, є найбільш реалістичним феноменом сучасної доби.

Тоді, які вимоги треба б поставити югославській системі? Першою вимогою повинно бути встановлення реальних пріоритетів, як наприклад, поєднання ринкових відносин з "доброзичливим" наглядом держави. Другою вимогою є осягнення оптимальної спроможности. Другу вимогу, на жаль, не легко осягнути не тільки Югославії, але також багатьом високо-розвиненим державам. Тому, що цілі Югославії не завжди добре спрецизовані, існує можливість, що другу вимогу можна замінити політично-економічною стабільністю. Хоч не можна повністю погодитися з поглядами проф. Варда, що югославський експеримент — це своєрідний, в засаді нездійснений, міт — шлях до повноти синдикалізму куди довший, ніж

думають югославські економісти. Правдою є, що шлях цей 111
утруднений багатьма квалітативними й квантитативними
перешкодами, але, можна припускати, з улiпшенням
експерименталізації і модифікації принципів самоврядування,
тимчасова схема може перетворитись у повноцінну, економічну
систему. Крім цього, югославський феномен вартує вивчення ще
й тому, щоб провiрити вартість й доцільність існуючих досі
принципів і теорій.

Міжнародна хроніка

Р. К.

■ Лондонський *Таймс*, від 19 лютого 1974, надрукував допис англійського дослідника радянських справ, проф. Пітера Реддевея про апель російських дисидентів Андрія Сахарова, його дружини, Григорія Подяпольського, Анатолія Левітана й інших у справі Леоніда Плюща. Як відомо, Плющ, зараз знаходиться у психіатричній лікарні в місті Дніпропетровську, де над ним жорстоко знущається КГБ. Плющ був арештований 1972 р. і запроторений вироком київського суду у психіатричну лікарню.

■ Журнал Міжнародної Комісії Юристів *Рев'ю*, в числі за червень 1973 року, подав інформацію про репресії інакомислячих в СРСР. В статті подано огляд причин, за якими судять українських дисидентів, стверджено, що сьогодні усіх політичних в'язнів в СРСР нараховують приблизно 10 000. Насвітлено коротко також дисидентський "життєпис" Юрія Шухевича, Івана Дзюби і Вячеслава Чорновола.

■ Депортування з СРСР відомого російського письменника Олександра Солженіцина викликало обурення в західньому світі серед діячів всіх політичних переконань. Не зважаючи на консервативні погляди Солженіцина, проводи деяких комуністичних партій Заходу виступили проти КПРС за тоталітарний спосіб розправи з опонентами. *Ль'Уніта*, орган італійської компартії надрукував заяву комуністичних і не-комуністичних профспілок із ствердженням, що "дисидент не може бути об'єктом репресій."

Газета бельгійських комуністів *Драно Руж* критикувала Солженіцина, але заявила, що "ідеологічна конфронтація мала б була вистачити". "Є декілька комуністичних партій, в тому і наша, які підтримують боротьбу проти противників соціалізму політичними методами, а не адміністративними декретами." Бритійська компартія зайняла подібне становище.

■ *Нью Йорк Таймс* з 12 березня ц. р. повідомив про протест російського письменника з Києва Віктора Некрасова проти переслідування творчої інтелігенції в СРСР. Некрасов, учасник оборони Сталінграду, і лауреат Сталінської премії за повість "В окопах Сталінграда" написав у відкритому листі, що режимні чинники вимагають від нього виступів із засудженням Солженіцина і що тільки тоді він одержить дозвіл публікувати свої твори. Некрасов виступає також на оборону переслідуваних українських діячів.

■ Американський двотижневик *Нью Йорк Рев'ю оф Букс*, від 21 березня ц. р., надрукував автобіографію російського фізика акад. Андрея Сахарова п. н. "Як я став дисидентом". Сахаров інформує про свою роль у винаході радянської нуклеарної бомби, його старання перевести атомні досліди в СРСР на шлях мирного використання, і труднощі, що їх він зустрічав в цьому напрямку від партійних провідників. Далі Сахаров пише про початок адміністративних репресій проти нього і його родини, про створення Комітету людських прав у Москві, про те, як прийшла йому думка написати працю "Думки про прогрес, мирну коекзистенцію й інтелектуальну свободу". Багато уваги присвятив А. Сахаров політичним в'язням, згадуючи при цьому Валентина Мороза і Юрія Шухевича.

■ Українське лікарське товариство Північної Америки вислало листи до ООН і до Американської Психіатричної Асоціації в обороні київського математика Леоніда Плюща. В листі сказано: "Наша організація вважає, що теперішню тенденцію в Радянському Союзі репресування дисидентів, можна порівняти до нацистського геноциду."

■ *Нью Йорк Таймс* 31 січня ц. р. поінформував про протест західних інтелектуалістів проти переслідування університетських професорів в Београді, Югославія, які, як неортодоксальні марксисты, вимагали боротьби із методами сталінізму, бюрократизмом й економічною нерівністю в Югославії. Комуністична партія намагається усунути цих професорів з університетів, хоч це і суперечить принципам університетської автономії.

Писання А. Амальріка

Андрей Амальрик, *СТАТЬИ И ПИСЬМА, 1967-1970*, Амстердам, 1971, Фонд имени Герцена, 100 стор.

Андрей Амальрик, *СТАТТИ І ЛИСТИ, 1967-1970*, Амстердам, 1971, Фонд імені Герцена, 100 стор.

У цій невеликій книжечці зібрано те, що Андрей Амальрик устиг сказати за час до свого арешту, його статті й листи включно з двома заявами на суді.

Все, що говорить Амальрик, відзначається новизною, точністю і лямпідарністю.

А. Амальрик заявляє, що він індивідуаліст, якому властива непохитна внутрішня свобода. Шануючи всіх, що борються за свободу думки і слова, Амальрик діє й виступає самотійно, не приєднуючись ні до яких групових виступів.

Хоч серед усіх радянських дисидентів А. Амальрик — один з найвидатніших, йому не зовсім пощастило на Заході. Різкі та безкомпромісні, хоч точні й правдиві, заяви А. Амальріка не під силу провідним, але посереднім діячам західного світу, не завжди відповідають їхнім політичним розрахункам і прагненням. І цей мотив взаємного непорозуміння проходить червоною ниткою через рецензоване видання. А. Амальріка вразило те, що деякі із західних газет невірно і примітивно інтерпретують його думки, висловлюють здогади, що він є провокатором, який діє за спонукою поліційно-державних органів СРСР. Як відомо, А. Амальрик різко критикував російський народ, вказав, що національно-визвольний потенціал не-російських народів СРСР сильніший від російського. Все це могло викликати застереження на Заході до особи А. Амальріка. Люди протилежних поглядів поширили різні версії, щоб поменшити його значення і вплив. У відповідь А. Амальрик написав статтю "Я хочу, щоб мене вірно зрозуміли", листа в редакцію журналу *Шнігель* й інші матеріали. Відповідаючи на обвинувачення в "русофобстві", А. Амальрик заявив:

"Що ж стосується моїх різких відзивів про російську історію і російський народ, то я їх роблю тому, що я сам росіянин і вважаю, що тепер моя країна значно більше потребує самокритики, ніж самовихваляння".

Будучи людиною відважною і допитливою, А. Амальрік зустрічався часто з закордонними кореспондентами в Москві. В результаті була написана стаття про них. А. Амальрік оцінює діяльність тих кореспондентів як виявив взаємного нерозуміння. Він стверджує, що оскільки західній кореспондент у Москві "не відчуває і не розуміє загальної атмосфери, перебуваючи лише у вузькому колі до себе подібних, не знає російської історії та звичаїв, а здебільшого і російської мови", то його праця зводиться до наступного:

радянський представник... перекладає або переповідає йому зміст *Правды* або *Красной звезды* — і так створюється "офіційна точка погляду" про таку чи іншу подію;

потім він розмовляє зі своїм сусідом із його ж житлового поверху, таким же, як і він сам, — і так виникає думка "обсерваторів";

у деяких особливо важливих випадках запитує свого шофера або домашню робітницю — це погляди "людини з вулиці".

...Так появляються беззмістовні, але повні уявної багатозначності статті про "економічні реформи" або про "яструбів і голубів у Кремлі", які з таким же успіхом могли бути написані в Лондоні або Нью-Йорку, як і в Москві. Але, можливо, етикетка "від московського кореспондента" надає їм значення вістки з місця події і піднімає престиж газети.

Пізніше такий кореспондент, після трьох або чотирьох років перебування в Росії, не вивчивши ні одного російського слова і не поговоривши ні з одним росіянином, повертається в свою країну уже, як "знавець Росії". Він може писати ворожі або дуже доброзичливі радянському режимові статті, але у всіх випадках вони здібні лише дезорієнтувати читача, тому що їх автор мало що знає і ще менше розуміє.

А. Амальріка вражає пристосуванська поведінка деяких західних кореспондентів у Москві, їхнє небажання робити таке, що могло б не подобатися відповідним органам влади. Негативно він відзивається про кореспондента Юнайтед Пресс Інтернешенал Г. Шапіро, який живе в Москві ще з часів Сталіна і замовчує багато важливих подій, про кореспондента *Нью-Йорк Таймс*-у Б. Гвертцмана й інших.

А. Амальрік не твердить, що всі кореспонденти однакові. Наприкінці своєї статті він зауважує: "Я не називаю тут багатьох кореспондентів, які заслуговують найвищої пошани своєю об'єктивністю, просто тому, що кожна моя похвала послужила б для них найдурнішою рекомендацією в очах (радянських) властей і утруднила б їхню працю. Одначе загальне становище не здається мені нормальним".

Леонід Лиман

П'ять випусків *Індексу*

INDEX. Published quarterly by Writers & Scholars International, London, Vol. 1, no. 1 (Spring 1972), no. 2, no. 3/4; Vol. 2, no. 1, no. 2.

ІНДЕКС. Квартальне видання Міжнародної спілки письменників і науковців, Лондон, Рік 1, ч. 1 (весна 1972 року), ч. 2, ч. 3/4; Рік 2, ч. 1, ч. 2.

В Англії появилися перших п'ять випусків *Індексу*, органу недавно створеного об'єднання письменників і науковців, яке поставило собі завданням обороняти всіх творчих і наукових людей, які зазнають цензурних труднощів. "Одна з центральних проблем нашої доби — збереження інтелектуальної свободи", — пише головний редактор Майкел Скаммелл, і журнал всеціло скерований на реєстрацію випадків у всіх країнах світу, де ця свобода обмежується чи придушується.

Провідна стаття в інавгураційному числі, "Бангладеш — боротьба за культурну незалежність", розглядає справу придушування бенгальських національних почувань у колишньому Східньому Пакистані. У багатьох своїх аспектах ця боротьба викликає в українського читача думки про паралелі з радянською дійсністю. Головна скарга бенгальців, пише Дженефер Ковтс, — це експлуатація їхньої країни західною частиною Пакистану, який постав шляхом поділу британської Індії за релігійним принципом. Хоча Східній Пакистан був головним продуцентом експортних товарів, адміністрацію і фінансові ресурси зосереджено на Заході. "Занепад економіки Сходу почався тоді, коли Східня Бенгалія стала Східнім Пакистаном", — пише Ковтс і наводить таку статистику: 1947 року в Східньому Пакистані було вдвічі більше науковців, ніж у Західньому Пакистані, але до 1967 року число науковців на Заході збільшилось у 30 разів, а на Сході тільки у п'ять разів. А число шкіл і коледжів на Сході фактично зменшилось за ці роки. Із 16 науково-дослідних центрів 13 знаходилось на Заході. Бенгальці посідали тільки 15% посад у державному апараті. Тільки 10% армії складалося з бенгальців, а відсоток офіцерів-бенгальців був іще нижчий.

У Пакистані увиразнилася й паралеля до радянської теорії двох рідних мов: 1952 року почали накидати бенгальцям мову урду. Після 1956 року, коли відбулися криваві заворушення, які майже повалили тодішній уряд, бенгальську мову офіційно визнано, але на практиці мова урду залишилася далі панівною. Року 1958 уряд вжив заходів, щоб викоринити бенгальський націоналізм і виплекати спільні для обох частин держави ісламські культурні елементи. Першим кроком було заснування Бюра національної перебудови, якого завданням було не що менше, як "реконструкція мислення інтелігенції". Засновано також спілку письменників, і хоча фінансово незалежні письменники могли далі друкувати свої книжки, кожний, хто професійно займався письменством, мусів стати членом спілки. Твори Рабіндраната Тагора, найбіль-

шого письменника Бенгалії, деякий час були заборонені, а твори Назрула Асама, другого великого бенгальського мистця, наказали переписати, щоб у них було більше слів із мови урду. 117

Названа стаття була в основному написана ще перед війною між Індією та Пакістаном, внаслідок якої Бенгалія (або принаймні частина її) стала незалежним Бангладешом, але автор вважає, що сама війна — включно з масовою різнею бенгальської інтелігенції — потвердила її тезу про те, що напад на бенгальську культуру був частиною ширшого політичного та збройного наступу на народ Східного Пакістану.

Серед інших матеріялів у першому числі *Індексу* — огляди свободи преси в Бразилії та Португалії, ув'язнень інакомислячих у Греції, вимог підписувати заяви лояльності в США, реєстри цензурованих фільмів у Чехо-Словаччині і Радянському Союзі, останнє слово на суді Андрея Амальрика, переклади поезій Наталі Горбаневської, оповідання Мілована Джіласа, прозова мініатюра Солженіцина, "Пошана Олександрові Солженіцину" грецького письменника Родіса Роуфоса і стаття про діяльність "Амнесті Інтернешенел".

У другому числі *Індексу* Антоні Сміт аналізує телевізійні репортажі з Північної Ірландії; Пітер Пейн пише про "Чотири роки 'нормалізації': наукова чистка в Чехо-Словаччині", подаючи вичерпний огляд репресій після 1968 року; а Альберто А. де Карвальо і А. Монтейро Кардосо розглядають цензуру преси в Іспанії та Португалії. У цьому числі поміщено також матеріяли про справу переслідуваного кубинським урядом письменника Геберта Паділли.

Третє число (подвійне) приносить Нобелівську лекцію Солженіцина (відому українським читачам у перекладі Ігоря Качуровського), статті про апартеїд у Південній Африці та діяльність Головліту в СРСР, вірші чеського поета Ондри Лисогорського й уривок із есею Михайла Осадчого *Більмо*.

В четвертому числі надрукована довша стаття Гаррі Блума "Кінець самвидаву?" Блум аналізує наслідки підписання Радянським Союзом міжнародної конвенції про авторське право і приходить до оптимістичного висновку, що при новому договорі "експорт вільного вислову до Радянського Союзу може набагато перевищити імпорт радянських обмежень до нас". Далі йдуть вірші Вольфа Бірманна, (східньо) німецького поета й шансонетного виконавця, якого не друкують в НДР від 1965 року, статті про Шрі Ланка (Цейлон) й Аргентину, інтерв'ю з чеським прозаїком Людвіком Вацуліком (автором маніфесту "2 000 слів") і матеріяли про звільнених београдських професорів і студентів.

З українських матеріялів у цих числах уміщено згадки про справи Чорновола, Мороза, Дзюби, Плюша, Строкатої, Світличного і Сверстюка. Згадано також арешти великої групи інтелігенції в лютому 1972 року і подано переклад листа Зіновії Франко надрукованого в *Радянській Україні*. Клайв Джордан рецензує три нові видання про радянський опір режимові, між ними зредагований Майкелом Бравном збірник *Фермент на Україні*. Джордан реферує розвиток українського дисидентського руху за останні роки і виділяє для особливої уваги

118 *Репортаж із заповідника імені Берії* Валентина Мороза. Згадуючи наприкінці *Український вісник*, рецензент прогнозує українському рухові за права людини "певну міру дальшої незалежності від московського самвидаву".

Проте читачам *Сучасності* найцікавішим буде перше число *Індексу* за 1973 рік. В надрукованій тут хроніці подані вичерпні інформації про справи Плюща, Рокицького, Антонюка, Калинця, Стуса, Лісового, Пронюка, Коваленка, Чубая, Сергієнка, Іванисенка, Дзюби, Світличного, Красівського, Антоненка-Давидовича, Захарченка, Білика, Холодного, Чорновола, Тимчука і Брайчевського. Ні одне англomовне періодичне видання ще не подавало стільки відомостей про українських дисидентів!

Але ще більшою заслугою *Індексу* є те, що він помістив статтю "Гра в котика й мишку на Україні", яку написав Віктор Свобода, викладач у Лондонському університеті. Не зважаючи на грайливий тон заголовка, це знаменитий синтетичний огляд дисидентизму в УРСР від 1960 року. Свобода пише легко й доступно, але з усього видно, що він знає прекрасно стосовний матеріал і факти. Кожному, хто хоче познайомитися з ферментом на Україні (чи немає кращої назви для того, що діється там, крім цього шаблону?), але не має часу або снаги, щоб вивчати масу самвидавної продукції, варто доконче прочитати статтю Свободи.

Новий журнал редагується коректно й безпристрасно, проте турбота про гнаних і переслідуваних в ньому завжди відчутна. Такий почин може чимало спричинитися до загального усвідомлення того, що культура сучасного світу — це продукт кількох тисяч умів, розкиданих по різних країнах, і що обмеження свободи навіть одної особи рівнозначне з пригнобленням усієї людської культури.

Марко Царинник

ЖИТТЯ В. МОРОЗА ПІД СМЕРТЕЛЬНОЮ ЗАГРОЗОЮ. МАСОВІ ПРОТЕСТИ В'ЯЗНІВ ПРОТИ КОНЦТАБІРНОЇ СИСТЕМИ

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР). — Після чергового побиття кримінальними в'язнями Валентина Мороза у Владимирській тюрмі в січні ц. р., яке було зааранжоване тюремними властями, його здоров'я дуже погіршало. Крім цього, за свідченням інших в'язнів, В. Морозові вже від деякого часу почали підсипати в їду різні хемікалії, які можуть знищити мозгові клітини. Є побоювання, що його пляново хочуть довести до божевілля, і тому він рішений на голодівку, якщо його не перенесуть до таборів, або не змінять дотеперішнього тюремного режиму. У зв'язку з таким становищем Мороза, потрібна якнайшвидша і якнайбільш інтенсивна акція в його обороні з боку впливових західніх кіл і західньої публічної opinio.

Як стало тепер відомо, 5 вересня 1973 р. в таборі ВС 389/36, ст. Всесвятская, Чусовського району, Пермської області, українські, єврейські, балтійські, російські й інші в'язні "відзначили" роковини встановлення концентраційних таборів в СРСР, голодівкою і протестом в пам'ять жертв радянських таборів. Одночасно вони запротестували проти теперішніх репресій і злочинів режиму, що їх він стосує у відношенні до опозиційних груп різних національностей. Протестуючі вважають, що день 5 вересня повинні відзначати кожного року не лише в'язні, але й їхні земляки за кордоном, для вияву солідарности з ними, та на знак протесту проти знущань і гніту режиму. В'язні вибрали дату 5 вересня тому, що якраз того ж дня в 1919 році, постановою Ради народних комісарів було встановлено т. зв. "ісправітельно-трудова лагеря".

Перший раз "відзначено" цю "річницю" 5 вересня в 1972 році. Увечері 4 вересня в новозбудованому бараці був висипаний пагорбок який символізував могили жертв таборів, а довкола нього покладено огорожу з колночого дроту та засвічено свічки. Після одноквилинної мовчанки в честь загинутих товаришів, відмовлено молитви різних ісповідань, а опісля представники поодиноких національних груп виголосили промови. Говорили українці, росіяни, жиди, вірмени, литовці й інші. Всі намагання таборової адміністрації викрити ініціаторів цього вечора, не увінчалися успіхом, хоч декого покарали карцером.

Крім цієї традиції, в'язні деяких таборів у Мордовії щороку від-

120 значають день Проголошення Загальної Деклярації Прав Людини, що була підписана Об'єднаними Націями. Так, наприклад, 1971 року з 9 на 10 грудня в'язні вивісили в одному з таборів прапор ОН.

В квітні 1972 р. перед приїздом президента США Ніксона до СРСР, в'язні табору 389/36 звернулися в окремому меморандумі до нього з пересторогою проти плянів Брежнєва та з проханням порушити перед керівниками СРСР питання концтаборів. В'язні відкликалися до Загальної Деклярації Прав Людини, що її підписав радянський уряд. Меморандум підписали яких 20 в'язнів. У зв'язку з цим допитували цілий ряд ув'язнених, намагаючись знайти ініціаторів. Серед допитуваних був теж литовець С. Кудірка, що його американці передали із свого корабля у радянські руки, та українець Микола Будулак, який до 1969 р. жив у Англії. Будулак залишив Україну чотирнадцятилітнім хлопцем, закінчив студії на еміграції, довгий час жив в Англії, де одержав британське громадянство. В 1969 році він відвідував СРСР, де його арештували, обвинувачували у шпигунстві, а коли не могли йому цього доказати, дали 15 років за "зраду батьківщини", мовляв, він "передусім радянський громадянин". Довгий час Будулак перебував у Мордовії (табір ЖХ 385/19), а опісля у Пермській області. В квітні 1972 р. йому закидали авторство меморандуму до Ніксона, але доказати не могли. Тим не менше, його посадили на 15 днів у карцер.

СПРАВА НІНИ СТРОКАТОЇ В НАУКОВИХ ЖУРНАЛАХ

Вашінгтон (УІС "Смолокип"). Майже цілу сторінку присвятив журнал *Байо Саянс (Біологічна Наука*, ч. 12, річник 23, 1973) справі українського мікробіолога — Ніни Строкатої-Караванської.

Матеріали про Н. Строкату, які підготував член Американського Товариства Мікробіологів д-р Андрій Зварун, починаються статтею "Мікробіологи підтримують Ніну Строкату". В цій статті докладно інформується про збирання підписів під петицією в її обороні в часі річного з'їзду Американського Товариства Мікробіологів у травні 1973 р. в Маямі Біч на Флориді. В ній пишеться, що сотні мікробіологів з різних країн світу підписали цю петицію і вона була передана Комісії Людських Прав ОН 17 травня минулого року. В статті пишеться, що значення цієї петиції в тому, що акція в обороні Строкатої не була спонсорована жодною політичною чи науковою організацією, а групою мікробіологів, які були ознайомлені з її справою.

"Всім вченим, не лише мікробіологам, — пишеться в статті, — треба знати, що міжнародна співпраця між групами вчених є фактом, який потягає за собою багато аспектів їхнього професійного життя".

В сторінці опубліковано повний текст петиції мікробіологів до ген. секретаря ОН К. Вальдгайма в обороні Н. Строкатої та подано адресу д-ра А. Зваруна, на яку треба писати за дальшими інформаціями.

В минулому році на сотні адрес мікробіологів в цілому світі було вислано спеціальний памфлет "Ніна Строката — мікробіолог" з відповідним пояснюючим листом. В січні цього року Комісія Людських

Прав ОН повідомила, що справу Н. Строкатої вона буде розглядати на одному зі своїх закритих засідань.

121

ТВОРИ ВАЛЕНТИНА МОРОЗА АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ

Балтимор (УІС "Смолоскип"). Вже в найближчому часі появиться англійською мовою повне видання творів Валентина Мороза і матеріалів про нього окремою книжкою під назвою *Бумеранг*.

Книжка, яка має 250 сторінок друку, появиться у видавництві Торч Паблішерс у Балтиморі великим тиражем у м'якій і твердій обкладинці. Видавництво Торч ("Смолоскип") поробило вже відповідні заходи, щоб книжка дістала світовий розголос для чого заангажовано відповідну агенцію, яка рівночасно займатиметься розповсюдженням книжки в усіх англосовітських країнах.

Над підготовкою матеріалів до книжки *Бумеранг*, перекладом на англійську мову та редагуванням їх вже майже рік працювала група співробітників "Смолоскипу". Книжка мала первісно появиться 15 квітня до дня уродин В. Мороза. У зв'язку з тим, що весь матеріал був скоріше підготовлений, як передбачено, книжка перейде в розпродаж з кінцем березня 1974 року. У міжчасі Видавництво полагодило всі формальності, одержавши дозвіл на передрук чи на переклад тих творів В. Мороза, на які мали авторські права ("копірайт") окремі установи і видавництва.

Твори В. Мороза — *Репортаж із заповідника ім. Берії і Серед снігів* були вперше опубліковані в журналі *Сучасність*, повний текст *Хроніки опору* — у виданні "Смолоскипу" *Широке море України*, матеріали про В. Мороза — у самвидавних *Українських вісниках*.

Обширну передмову до творів В. Мороза написав відомий американський вчений з Берклей університету у Каліфорнії проф. П. Герспер.

Назву *Бумеранг* для творів В. Мороза Видавництво вибрало, виходячи з основної ідеї, яку автор розвиває у своєму "Замість останнього слова". В. Мороз твердить, що "репресії вже дають зворотній ефект. І кожна нова репресія буде тепер новим бумерангом".

В іншому місці В. Мороз пише "Мене судитиме суд за закритими дверима. І все одно він стане бумерангом, навіть коли мене ніхто не почує, навіть коли я буду мовчати в ізольованій від світу камері Владимірської в'язниці. Буває мовчання голосніше від крику".

ФРАНЦУЗЬКЕ ВИДАВНИЦТВО ВИДАЛО "БІЛЬМО" М. ОСАДЧОГО

Париж (УІС "Смолоскип"). У великому французькому видавництві Артем Фаярд в Парижі появилася багатотиражним накладом книжка Михайла Осадчого *Більмо*. Книжка під назвою *Катаракт* у перекладі на французьку мову має 303 сторінки.

Більмо у В-ві Фаярд-а — це перший український самвидавний твір французькою мовою, який появився у чужому видавництві і взагалі це перший твір українського автора чужою мовою про дійсність у сучасному радянському тюремному і концлагерному житті.

Вперше *Більмо* появилось 1971 року у В-ві "Смолоскип" ім. В. Симоненка в українській мові без відома і згоди автора.

Здогадний автор цього твору Михайло Осадчий після першого свого ув'язнення (1966-1968) був знову заарештований в 1972 р., а згодом засуджений на сім років концлагерів і три роки заслання за недоказану йому протисовєтську діяльність.

Переклад *Більма* на французьку мову здійснила д-р Калина Угрин, яка написала передмову і підготувала 84 пояснювальні примітки, які допомагають чужому читачеві краще зрозуміти українське питання, деякі епізоди з модерної історії України та довідатися про постаті руху опору, про які є мова в книжці.

Перекладачка твору Калина Гузар-Угрин — відома у Франції діячка в молодечому русі. Вона була довгорічним співредактором франкомовного журналу *Бюлетень франко-український*, а згодом головним редактором журналу *Обмін (Ешанж)*. Вона відома зі своїх перекладів на французьку мову творів шестидесятників, зокрема — Василя Симоненка, Ірини Жиленко, Євгена Гуцала та інших. В 1971 р. К. Угрин захистила докторську дисертацію в Школі Орієнтальних Мов у Парижі на тему *Назва "Росія" в західній картографії*.

Поява книжки М. Осадчого у французькій мові здобула широкий відгук у літературних кругах Франції, а Агентство Франс-Прес подало до преси обширну інформацію про цей твір та про репресії на Україні.

ЗАСУДИЛИ БОРИСА ЗДОРОВЦЯ

Париж (УІС "Смолоскип"). — З України одержано вістку, що Борис Здоровця, популярного євангельського провідника, засудив радянський суд на 3 роки концтабору суворого режиму і сім років заслання.

Тут стало відомо, що Борис Здоровець організував 2 травня 1972 р., у лісі біля Харкова молитву, на яку з'явилося біля дві тисячі вірних баптистів. Зразу після цього він був заарештований і в брутальний спосіб допитуваний протягом кількох днів. 14 травня Б. Здоровець проголосив голодівку на знак протесту проти жорстокої поведінки КГБ-істів з ним. Більше, як рік пізніше, в серпні 1973 року відбувся закритий суд над ним, який тривав одинадцять днів. В часі суду свідчили проти нього свідки-провокатори й агенти КГБ, які старалися інфільтрувати баптистський рух на Україні. Свідки, які давали прихильні свідчення, були обмежувані в їхніх виступах. Борис Здоровець держався на суді гідно, не просив прощення, зложивши заяву про незаконний арешт і фальшиві покази проти нього. Після одинадцятиденного глуму над законністю, Б. Здоровця засудили на 3 роки таборів суворого режиму і сім років заслання.

Вперше Б. Здоровець був заарештований в 1961 році і засуджений на 7 років ув'язнення і три роки заслання. Відбувши своє покарання, в 1972 році він повернувся в Україну до своєї родини. Б. Здоровець є інвалід. В часі Першої світової війни, будучи малим хлопцем, він втратив руку і око. В тюрмі він вивчив англійську і німецьку мови. Він мав би відзначатися своїми надзвичайними ораторськими здібностями, тому й кожна його проповідь стягала багато вірних.

З України теж одержано вістку, що українська православна (колишня католицька) церква в Яремчу (Гуцульщина) є під загрозою зруйнування. Не зважаючи на протести вірних, в 1971 р. цю дерев'яну церкву перемінено на антирелігійний (атеїстичний) музей. Тепер, йдучи за інструкціями КГБ масового нищення українських історичних пам'яток і зокрема старинних церков, і ця церква є під загрозою знищення.

3 життя українців у світі

У Ріо-де-Жанейро, з датою 1973 року, появилвся збірник O Cantaro: A Nova Arte Ucrainiana (*Дзбан: нове українське мистецтво*). Редакцію й переклад здійснила Віра Вовк, невтомний популяризатор української культури в Південній Америці. (Її передостаннє досягнення — антологія українських новель, у двох томах *Шаланда в морі* й *Вишвані півні*.) У теперішньому збірнику вмішено португальські переклади ліричних поезій сорока українських поетів. Поруч кожної поезії помішено чорнобілу або кольорову фотографію скульптур, килимів, олій, гвашів, гравюр і кераміки двадцять восьми українських мистців. І поетів і мистців підібрано з обабіч океану.

У Штутгарті, в Західній Німеччині, у видавництві "На горі", появилвся, з датою 1968-1971, перший із двох томів збірника *Вибраній Стефан Георге по-українському та іншими, передусім слов'янськими, мовами*. Том на 590 сторінок уклали й видали Ігор Костецький і Олег Зуєвський. Видання відкривається вступними словами Роберта Берінгера, опікуна поетової спадщини, й Ернста Морвіца, довгорічного співпрацівника Георге. Далі йде передмова — фактично вступна стаття (177 сторінок!) — Ігоря Костецького, "Стефан Георге: особистість, доба, спадщина". Тут Костецький пише, що "ця книга являє собою великий вибір творів Стефана Георге (1868-1933), найсвоєріднішого і найпоследовнішого виразника німецького поетичного символізму... За одне з важливих завдань править дати уявлення про справжнього Георге, очищеного від кривотлумачень з того чи іншого боку". Базу української частини збірника становлять видані попередньо переклади Михайла Ореста, Олега Зуєвського та Ігоря Костецького. Їх доповнено новими працями обох упорядників та перекладами Віри Вовк і Василя Барки. Переклавши широкі витяги з усіх (крім одної ранньої) поетичних збірок Георге, перекладачі таким робом дають українському читачеві майже половину усього поетового віршованого доробку — найбільший досі переклад слов'янською мовою. Як і в інших виданнях "На горі", основний текст доповнений численними репродукціями та зразками перекладів іншими мовами. У другому томі, що має незабаром вийти у

світ, будуть уміщені переклади творів Георге іншими слов'янськими мовами, добір перекладів самого Георге з різних мов, хронологія його життя, відомості про осіб, що гуртувалися навколо нього, і великий монтаж висловів про нього. Завершить другий том вичерпна документація.

У мельбурнському видавництві "Готорн Пресс" появилася антологія *Australia's Ukrainian Poets (Українські поети Австралії)*. Вибір, переклад і передмову виготовив австралійський поет і перекладач Р. Г. Моррісон. До англомовної антології ввійшли поезії Лідії Далекої, Володимира Біляєва (тепер у США), Ірини Наріжної, Василя Онуфрієнка, Євгена Зоце, Костянтина Гіммельрайха, Зої Когут, Івана Смаль-Стоцького, Павла Дубаса, Дмитра Чуба, Клавдії Рошко, Федора Ковалю (тепер у Західній Німеччині), Божени Коваленко і Тані Волошки.

На початку цього року у Торонті, за ініціативою ЦЕСУС і під патронатом СКВУ, закладено Комітет оборони Валентина Мороза. Комітет, що його очолив професор юриспруденції Володимир Тарнопольський, поставив собі завдання вимагати перевірення здоров'я Мороза, полегшення його тюремного режиму і його остаточного звільнення. Відомий публіцист Валентин Мороз, автор *Репортажу із заповідника імені Берії* та інших есеїв про сучасну Україну, перебуває тепер у Владимірській тюрмі, відбуваючи четвертий рік дев'ятирічного вироку.

24 лютого Комітет влаштував у Оттаві, столиці Канади, демонстрацію перед радянським посольством. З'їхалося приблизно тисяча осіб, переважно молоді, із міст південного Онтарію. Демонстрація відбулася мирно, без жодних зіткнень з поліцією, і завершилася співанням "Ще не вмерла Україна". Вістки про демонстрацію подали канадське державне радіомовлення, оттавська газета *The Citizen (Громадянин)* і торонтська газета *Toronto Star (Торонтська зоря)*.

Тепер Комітет розсилає відомості про Мороза до канадської преси і готує до друку у видавництві Пітера Мартіна англомовний переклад зібраних есеїв Валентина Мороза. Групу перекладачів очолює Іван Коляска, автор відомих репортажів про сучасну Україну.

Після дворічної підготовчої праці в Оттавському університеті постав український науково-дослідний центр. Його засновано на основі фонду д-ра Надії та інж. Антона Івахнюків з Торонта. В офіційному акті університету сказано, що центр має завдання вести наукові дослідження в галузях української літератури, філології, історії, політичної і соціальної проблематики й української канадіяни; публікувати наукові праці в цих галузях українською, англійською та французькою мовами; влаштовувати наукові конференції і семінари; призначувати стипендії для аспірантів, які готуються до вищих наукових ступенів у цих дисциплі-

126 пах. Центром керуватиме управа, в склад якої ввійшли д-р Константин Біда, голова слов'янського департаменту, д-р Теофіль Кісь, професор у департаменті політичних наук, д-р Анатоль Романюк, професор у департаменті соціології, сенатор Павло Юзик, професор у департаменті історії, і представник адміністрації Оттавського університету.

Крім трьох університетських бібліотек в Оттаві існує також Канадська Національна Бібліотека, Національний Архів, Парляментарна і міністерські бібліотеки та архіви. За останніх двадцять років чимало студентів отримали вищі наукові ступені з українознавчих галузів у Оттавському університеті.

У німецькому видавництві В. Фішера в Геттінгені, Західня Німеччина, появилася книжковим виданням під назвою *Wilde Steppe Abenteuer* — *Пригоди дикого степу* збірка оповідань про українських козаків. На зміст цієї збірки склалося вісім оповідань або уривків більших прозових творів з життя й історії українських козаків і їхньої боротьби проти наїздів татарських і турецьких орд. Репрезентовані у збірці такі українські класичні й сучасні письменники, як Пантелеймон Куліш — двома уривками із роману-хроніки *Чорна рада*, Марко Вовчок уривком із повісти *Маруся*, Василь Шевчук — трьома оповіданнями та Олесь Бердник і Володимир Малик своїми новелями з козацького життя. Переклала всі оповідання з української на німецьку мову українська письменниця і перекладачка Анна-Галя Горбач із Франкфурту над Майном. Її ж перу належить коротка стаття про українських козаків. Видано книжку *Пригоди дикого степу* із понад тридцять ілюстраціями, в тому числі й багатокольоровими німецького мистця Курта Шмішке в широко популярній у Західній Німеччині серії "Goettinger Jugendbuecher". Книжку можна набувати в західнонімецьких й українських книгарнях. Ціна 7.80 нім. марок.

Від адміністрації

Наш співробітник, д-р Микола Кузьмович, не прийняв гонорару в сумі 20.22 дол. і призначив його на покриття коштів передплати для читачів нашого журналу, що неспроможні за нього платити. Широ дякуємо.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 Катерина Горбач: Паперовий сад.
8 Ізраїль Клейнер: Київ, Хрещатик.
17 Марта Тарнавська: В житті моєму теж був Бабин Яр...
19 Валеріян Ревуцький: З драматургії Івана Щоголева (І. Тогобочного).

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 27 Павло Филипович: Шляхи розвитку сучасної літератури.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 31 Юрій Лавріненко: На початках Українського Відродження (IV).
63 Іван Майстренко: Сторінки з історії Комуністичної Партії України. КПУ після смерті Сталіна.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 78 Іван Кошелівець: Випадок Олександра Солженіцина.
84 Олександр Солженіцин: Порти Архіпелагу (II).
98 Анатоль Камінський: Куди прямує Югославія?
104 Омелян Бей: "Ринковий синдикалізм" Югославії і питання стабільності.
112 Р. К. Міжнародна хроніка.

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА

- 114 Леонід Лиман: Писання А. Амальріка.
Марко Царинник: П'ть випусків *Індексу*.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 119 Життя В. Мороза під смертельною загрозою. Масові протести в'язнів проти конштабірної системи.
Справа Ніни Строкатої в наукових журналах.
Твори В. Мороза англійською мовою.
Французьке видавництво видало *Більмо* М. Осадчого.
Засудили Бориса Здоровця
124 З життя українців у світі.

НОВІ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА "СУЧАСНІСТЬ"

В Суспільно-політичній Бібліотеці "Сучасности" появилися

такі нові книжки:

Ч. 11 (30)

Іван Лисяк-Рудницький

МІЖ ІСТОРІЄЮ ТА ПОЛІТИКОЮ

Статті до історії і критики української суспільно-політичної думки

Ціна: 7.90 дол., або рівновартість в іншій валюті.

Ч. 12 (31)

Анатоль Камінський

ДИНАМІКА ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ

240 сторінок друку

Ціна: 4.90 дол., або рівновартість в іншій валюті.

Третя з черги — після "На новому етапі (1965) та "За сучасну концепцію української революції" (1970) — праця Анатолія Камінського, яка займається питаннями української визвольної революції під сучасну пору. Автор розглядає різні революційні й еволюційні компоненти визвольної боротьби на тлі загальної ситуації в СРСР. Особливу увагу присвячено російському питанню, марксистській революційній ідеології, організованим і підпільним формам боротьби, співвідношенню національного і соціального у визвольній програмі, синтезі революційних й еволюційних засобів у ставанні нації.

Адреси наших представників

Австралія: Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: Cooperativa de Credito
"Renacimiento"
(para "Suchasnist")
Maza 144
Buenos Aires

*Велико-
британія:* Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüslikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»
на 1974 рік

	одно число:	річно:
Австралія	1.—	10.—дол.
Австрія	30.—	300.—шил.
Англія	0.50	5.—фун.
Аргентина	2.00	20.—пез.
Бельгія	75.—	750.—бфр.
Бразилія	2.—	20.—н. круз.
Венесуеля	2.—	20.—ам. дол.
Голляндія	5.—	50.—гул.
Канада	2.—	20.—к. дол.
Німеччина	4.—	40.—нм
США	2.—	20.—ам. дол.
Франція	7.—	70.—ффр.
Швейцарія	6.—	60.—шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 8. — дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Promenadeplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278-809

УВАГА! НОВИНА!

У нашому видавництві тількишо вийшла друком книга

АВРААМА ШИФРІНА
ЧЕТВЕРТИЙ ВИМІР

Автор книги, визначний жидівський політичний діяч, перебув 10 років у тюрмах і концтаборах СРСР.

А. Шифрін відомий як ширий приятель українців. Під час своїх недавніх виступів на політичних вічах, демонстраціях, у пресі, радіо й телебаченні Канади й США, він виявився невтомним борцем за звільнення не тільки жидівських, а й усіх інших політв'язнів у СРСР. Особливе значення мають його дводенні свідчення перед Сенатською комісією США у Вашингтоні, які він закінчив словами:

"Я хочу пригадати вам наш обов'язок супроти поневолених. Вони потребують нашої допомоги. Ми можемо допомогти їм, виявляючи факти і висловлюючи наше обурення. Помагаючи їм, ми також помагаємо собі."

Книга *Четвертий вимір*, яку в перекладі з російського оригіналу віддаємо українському читачеві, це документарні спомини автора з його перебування в кількох спецтюрмах і концтаборах СРСР. А. Шифрін відтворює безпосередньо життя і побут в'язнів, рабську систему праці, садизм начальства, масові страйки ув'язнених, спроби втечі, дружбу з українськими політв'язнями, як і реакцію в'язнів на байдужість світової opinii до їхньої долі. Одночасно книга написана з не абияким літературним хистом і читається із справжньою цікавістю.

Для українського читача книга цікава ще й тим, що вона подає додаткові інформації про українських каторжан, як ось Верховний Архієпископ Йосиф Сліпий, Катря Зарицька, Михайло Сорока, Юрій Шухевич, Володимир Горбовий та інші.

Український переклад — це перша публікація книги. Російською мовою вона появиться в іншому видавництві. Тепер перекладають її також на інші мови.

У книзі фотографії політв'язнів і мапи розміщення концтаборів. Книга має 432 сторінки. Ціна: 7.95 дол. Наклад обмежений. Замовлення просимо надсилати на адресу в-ва і наших представників.